

บทที่ 3

ประวัติศาสตร์การเมืองของมณฑลพายัพสมัยพระเจ้าอินทวิชยานนท์ (พ.ศ. 2416 – 2440)

การศึกษาครั้งนี้ผู้วิจัยได้วิเคราะห์ประวัติศาสตร์การเมืองของมณฑลพายัพสมัยพระเจ้าอินทวิชยานนท์ (พ.ศ. 2416 – 2440) จากเนื้อหาใน “คร่าวรับเสด็จพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นปรีชากร” ของพระยาพรหมโวหารตามหัวข้อดังนี้

1. ความสำคัญของมณฑลพายัพในฐานะหัวเมืองประเทศราชของไทย
2. พระประวัติพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นพิจิตรปรีชากร
3. การถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา
4. ตำแหน่งเจ้าชั้นห้าใบ
5. ตำแหน่งเจ้าสนามหลวง
6. ตำแหน่งข้าหลวงสามหัวเมือง
7. บทบาทของแม่เจ้าทิพไกรสร
8. ปัญหาเรื่องกิจการป่าไม้

1. ความสำคัญของมณฑลพายัพในฐานะหัวเมืองประเทศราชของไทย

พระเจ้าอินทวิชยานนท์ (พ.ศ. 2416 – 2440) เป็นเจ้าประเทศราชปกครองเมืองเชียงใหม่ ซึ่งเป็น ศูนย์กลางของมณฑลพายัพ ในสมัยของพระองค์นั้นเป็นสมัยที่ไทยเข้ามามีบทบาททางการเมืองการปกครองของหัวเมืองประเทศราชล้านนาอย่างเต็มที่ตลอดทั้งรัชกาล เมื่อพระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์พระเจ้าเชียงใหม่องค์ที่ 6 (พ.ศ. 2399-2413) ถึงแก่พิราลัย พระเจ้าอินทวิชยานนท์ซึ่งขณะนั้นดำรงตำแหน่งเจ้าอุปราชอินทนนท์ (ยังมิได้ขึ้นเป็นพระเจ้าเชียงใหม่ในทันทีเนื่องจากทางกรุงเทพฯ ยังไม่ได้โปรดเกล้าฯ ลงมา ทั้งนี้แสดงให้เห็นถึงการยอมรับอำนาจที่เหนือกว่าของราชสำนักกรุงเทพฯ ที่มีต่อเชียงใหม่) เจ้าอินทนนท์ได้รับการแต่งตั้ง เป็นพระเจ้าอินทวิชยานนท์ใน พ.ศ. 2416 ตลอดสมัยของพระองค์เป็นช่วงเวลาเดียวกับที่ทางไทยเข้ามาปฏิรูปการปกครองในเชียงใหม่ ตั้งแต่ พ.ศ. 2417 – พ.ศ. 2442 (วิไล สุทธิศิริกุล 2529 : 106) โดยการเริ่มส่งข้าหลวง⁶

⁶ ข้าหลวงคนแรกที่ไทยส่งเข้ามาใน พ.ศ. 2417 คือ พระนรินทรราชเสนี (พุ่ม ศรีไชยยันต์) ปลัดบัญชีกรมพระกลาโหม เป็นข้าหลวงสามหัวเมืองประจำอยู่ที่เชียงใหม่ เพื่อควบคุมดูแลและแก้ไขปัญหานาน 3 เมือง

เข้ามาในปี พ.ศ. 2417 เพื่อให้ข้าหลวงดำเนินการให้เป็นไปตามสัญญาเชียงใหม่⁷ จนถึง พ.ศ. 2427 เมื่อ ราชสำนักกรุงเทพฯ เริ่มนโยบาย ดึงอำนาจเข้าสู่ส่วนกลาง โดยการเข้ามามีการปกครองของกรมหมื่นพิชิตปรีชากรใน พ.ศ. 2427 และพระยาทรงสุรเดชใน พ.ศ. 2435 ในปี พ.ศ. 2442 จัดการปกครองเป็นแบบเทศาภิบาล ดึงอำนาจทั้งหมดเข้าสู่ส่วนกลางและยกเลิกฐานะของประเทสราชเชียงใหม่ไปในที่สุด

ภาพที่ 3.1 พระเจ้าอินทวิชยานนท์ เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่องค์ที่ 7

ที่มา : Khon muang.com

แต่เดิมนั้นหัวเมืองประเทศราชล้านนายังมิได้เรียกว่า “ มณฑลพายัพ ” เมื่อพระยาราชสัมภารากร ได้รับพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ขึ้นมาเป็นข้าหลวงนั้นเรียกว่า “ ข้าหลวงใหญ่รักษาราชการ ณ เมืองเชียงใหม่ ” แต่เดิมมณฑลพายัพเรียกว่า “ หัวเมืองลาวเฉียง ” หรือ “ มณฑลตะวันตกเฉียงเหนือ ” พระยาราชสัมภารากร ซึ่งเดินทางมาถึงก่อนกรมหมื่นพิชิตปรีชากรบันทึกไว้อย่างชัดเจนว่า

⁷ สัญญาเชียงใหม่ (Treaty of Chiangmai) เป็นสนธิสัญญาที่รัฐบาลสยามทำกับรัฐบาลอินเดีย เพื่อส่งเสริมการค้าต่อทางพาณิชย์ระหว่างพม่าของอังกฤษกับอาณาเขตเมืองเชียงใหม่ ลำปาง ลำพูน สุราษฎร์ธานีในภาคผนวก ก คือ เชียงใหม่ ลำปาง ลำพูน

สองร้อยสี่สิบห้า	เดิมพัน ⁸ อิกนอ
แรมสิบคำพุทวัน	น่าร้อน
เดือนห้ามะแมบรร	ดูบาย โมงเฮย
เมืองชื่อเชียงใหม่ซ้อน	เจ็ดด้าว แคนเจียง

(สนั่น ธรรมธิ 2543 : 46)

อธิบายความ “ จุลศักราช 1245 ตรงกับวันพุธ แรมสิบคำ เดือนห้า ปีมะแม เวลาบ่าย โมงเป็นฤกษ์ร้อนเดินทางถึงเมืองเชียงใหม่ในหัวเมืองลาวเจียง ” (ผู้วิจัย)

มณฑลพายัพเป็นดินแดนที่อยู่ทางเหนือสุดของราชอาณาจักรไทย ประกอบด้วยหัวเมืองประเทศราช 6 เมือง ได้แก่ นครเชียงใหม่ นครลำพูน นครลำปาง แพร่ น่าน และเถินในปี พ.ศ. 2448 เถินถูกยุบเป็นอำเภอขึ้นกับลำปาง (สร้อยสวัสดิ์ ประยูรเสถียร 2523: 1) ในคราวรับเสด็จพระเจ้า น้อยยาเธอกรมหมื่นพิชิตปรีชากร มีหัวเมืองประเทศราชที่กล่าวถึงในส่วนของมณฑลพายัพ 4 เมือง คือ เถิน ลำปาง ลำพูน และเชียงใหม่

2. พระประวัติพระเจ้าน้อยยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร

หนังสือคราวรับเสด็จพระเจ้าน้อยยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร เป็นวรรณกรรม ล้านนาแต่งโดยพระยาพรหมโวหาร (พ.ศ.2345-2440) ในการปรีวรตคราว กองบรรณาธิการ ได้กล่าวถึงพระประวัติของพระเจ้าน้อยยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากรไว้ดังนี้

ภาพที่ 3.2 พระเจ้าน้อยยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร

ที่มา : Bloggang.com

⁸ ตรงกับวันพุธที่ 4 พฤษภาคม พ.ศ.2426

“ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร ทรงเป็นพระราชโอรสของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประสูติจากเจ้าจอมมารดาพิ้ง เมื่อวันที่จันทร์เดือน 11 แรม 4 ค่ำ ปีเถาะ ตรงกับวันที่ 29 ตุลาคม พ.ศ. 2398 พระนามเดิมว่าพระองค์เจ้าชายอัศฌาณยศ ทรงได้รับสถาปนาเป็น พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นพิชิตปรีชากร เมื่อปีชวด พ.ศ. 2419 แล้วเลื่อนเป็น พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร เมื่อปีระกา พ.ศ. 2428 ทรงเป็นเชื้อพระวงศ์ชั้นสูงในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ดำรงตำแหน่งข้าหลวงพิเศษคนแรกในมณฑลพายัพเมื่อ พ.ศ. 2427 โดยได้รับพระราชทานแต่งตั้งให้มีอำนาจในการจัดวางแผนรูปแบบการปกครองในหัวเมืองฝ่ายเหนือให้เป็นการรวมศูนย์อำนาจการปกครองขึ้นกับรัฐบาลที่กรุงเทพฯ” (ยุทธพร นาคสุข 2547 : 11 – 15)

กองบรรณาธิการผู้จัดทำหนังสือควรารับเสด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร อธิบายถึงบทบาทของพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร ในการวางรากฐานการจัดรูปแบบการปกครองในมณฑลพายัพดังนี้

“1. แก้ไขปัญหาการล่งล้ำชายแดนล้านนา

ปัญหาดังกล่าวมีความสำคัญที่รัฐบาลสยามเข้ามาดำเนินการจัดการปกครองในมณฑลพายัพ โดยประกาศให้ผู้ปกครองหัวเมืองชายแดนพม่าทราบว่าเขตแดนทางด้านตะวันตกเฉียงเหนือของเชียงใหม่ถึงเขตแม่น้ำสาละวินเป็นเขตแดนของสยามเป็นการยืนยันถึงพรมแดนของสยามตามสัญญาเชียงใหม่ 2 ฉบับ (ฉบับ พ.ศ. 2416 และฉบับ พ.ศ. 2426) นอกจากนี้ได้จัดรวมหัวเมืองเงี้ยวทั้ง 5 ประกอบด้วย เมืองต่วน เมืองหาง เมืองจวด เมืองทา เมืองแม่สกุณ เป็นเมืองเดียวกันเรียกว่า “เวียงไชยปรีชา” โดยให้เจ้ามหายักษ์เป็นผู้ปกครองซึ่งเมืองนี้เป็นเมืองหน้าด่านชายแดนด้านตะวันตกเฉียงเหนือ จัดซ่อมแซมเมืองด่านต่างๆ ป้องกันการรุกรานหัวเมืองชายแดน

2. จัดระบบการปกครองมณฑลพายัพ

ได้จัดตั้งตำแหน่งเสนาทั้ง 6 ประกอบด้วย กรมต่าง ๆ 6 กรม คือ กรมมหาดไทย กรมทหาร กรมคลัง กรมยุติธรรม กรมวัง และกรมนา กรมต่างๆ มีหน้าที่ คือ

- กรมมหาดไทย มีตำแหน่งพระญาณมหาดไทย พระยาผู้ช่วยมีหน้าที่ดูแลความสงบ ทำบัญชีสำมะโนครัว ซ่อมแซมดูแลสาธารณสมบัติ
- กรมทหาร มีตำแหน่งพระยาทหาร พระยาผู้ช่วยทำหน้าที่จัดการป้องกัน รักษาพระราชอาณาเขต จัดกำลังพลยามศึกสงคราม
- กรมคลัง มีตำแหน่งพระยาคลัง พระยาผู้ช่วย ทำหน้าที่จัดการภาษีเงินคลังในมณฑล

- กรมยุติธรรม มีตำแหน่งพระยายุติธรรม พระยาผู้ช่วย ทำหน้าที่ปราบโจรผู้ร้ายตรวจรักษาความยุติธรรมในการว่าคดีความ ดูแลว่าความการศาลต่างประเทศ
- กรมวัง มีตำแหน่งพระยากรมวัง พระยาผู้ช่วย ทำหน้าที่ดูแลรักษากิจการต่างๆ ในคุ้มเจ้าเมือง ตัดสินความเกี่ยวกับเจ้านาย ดูแลงานพระราชพิธีต่าง ๆ
- กรมนา มีตำแหน่งพระยากรมนา พระยาผู้ช่วย ทำหน้าที่รักษาป่าไม้อื่นๆ นอกเหนือจากป่าในที่ดิน อนุญาตเก็บของป่า

3. จัดระบบภาษีอากร

จัดสรรงบประมาณรายรับรายจ่าย ดังนี้

- รายรับแต่ละปีจากภาษีอากร เงินค่าต่อไม้ เงินค่านา เงินค่าที่
- เงินรายได้จะแบ่งเป็นเงินเดือนข้าราชการ และให้เป็นผลประโยชน์แก่เจ้าผู้ครองนคร เจ้านาย บุตรหลาน
- นอกจากนี้ยังจัดเพิ่มประเภทภาษีอากรตามประเภทใหม่ดังนี้
- ประเภททรัพยากรธรรมชาติ (ธาตุ แร่ ป่าไม้ ถ่านหิน น้ำมันดิบ)
- ประเภทอากรพืชสวน
- ประเภทอากรสิ่งของต้องห้าม (ดินประสิว กำมะถัน ปืน อาวุธต่าง ๆ ตะกั่ว ยาพิษ ฝิ่น)
- ประเภทภาษีชั้นใน เก็บจากผู้ซื้อหรือผู้ขายสินค้า เช่น น้ำตาลทรายขาว เก็บหาบละ 5 หวัน⁹
- 2 อัฐ ฯลฯ
- ประเภทค่าแรงในการก่อสร้างสิ่งของต่าง ๆ
- ประเภทภาษีขาออก เก็บจากผู้ที่จะนำสินค้าจากดินแดนมณฑลพายัพไปจำหน่ายที่อื่นๆ
- ประเภทภาษีขาเข้า เก็บจากผู้นำเข้าสินค้าเข้ามาขายในมณฑลพายัพ

4. การปรับปรุงด้านป่าไม้

- ได้ทำบัญชีป่าไม้และจัดแยกบัญชีป่าไม้ที่จะตัดได้แต่ละปี มีการทำแผนผัง กำหนดเขตที่แน่นอน
- ประกาศห้ามไม่ให้มีการตัดฟันไม้จนกว่าจะได้รับอนุญาตจากข้าหลวงสามหัวเมือง หากฝ่าฝืนให้ปรับไหมและยึดไม้ที่ทำผิด
- เปิดให้ทำสัญญาเช่าทำป่าไม้ ณ ที่ทำการข้าหลวง

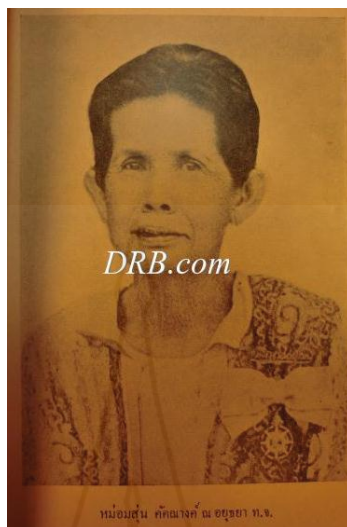
⁹ 1 หวัน เท่ากับ 12.5 สตางค์

พระเจ้านั่งยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร ดำรงตำแหน่งข้าหลวงพิเศษประจำมณฑลพายัพจนถึง พ.ศ.2428 พระองค์มีบทบาทสำคัญในการวางรากฐานการปกครองรูปแบบใหม่ หลังจากพ้นจากตำแหน่งดังกล่าวได้ย้ายไปช่วยงานราชการศาลที่กรุงเทพฯ พระเจ้านั่งยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร ทรงอยู่จัดการปกครองมณฑลพายัพระหว่างเดือนพฤษภาคม พ.ศ.2427 ถึง เดือนมิถุนายน พ.ศ.2428 ต่อมาในปี พ.ศ. 2434 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชดำริที่จะจัดการปกครองมณฑลอีสาน ซึ่งมีประมาณ 20 หัวเมืองให้เรียบร้อยจึงทรงแต่งตั้งกรมหลวงพิชิตปรีชากร เป็นข้าหลวงใหญ่เสด็จขึ้นไปตั้งที่ทำการอยู่ที่จังหวัดอุบลราชธานี ประกอบกับในขณะนั้นมีความยุ่งยากระหว่างไทยกับฝรั่งเศสที่ชายแดนอีสานเริ่มตั้งเค้า กรมหลวงพิชิตปรีชากรสามารถจัดการแก้ปัญหาได้อย่างเรียบร้อย โดยเฉพาะเมื่อ พ.ศ. 2436 (ร.ศ.112) มีเหตุการณ์ตึงเครียดมากที่สุดและมีคดีสำคัญในประวัติศาสตร์ของชาติคือคดีพระยอดเมืองขวาง อันสืบเนื่องมาจากกรณีพิพาทครั้งนั้นนั่นเอง กรมหลวงพิชิตปรีชากร¹⁰ ทรงได้รับแต่งตั้งเป็นหัวหน้าผู้พิพากษาไทยชำระความในเรื่องนี้ได้ทรงปฏิบัติหน้าที่อย่างเที่ยงตรง กล่าวหาและแสดงความรอบรู้จนได้รับความสรรเสริญจากชาวไทยและชาวต่างประเทศว่า “ทรงเป็นตุลาการที่รอบรู้ด้านกฎหมาย ทรงความกล้าหาญในทางยุติธรรมเทียบเคียงได้กับชาวต่างประเทศแล้ว” ด้วยเหตุนี้ใน พ.ศ. 2437 จึงทรงได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงยุติธรรม

นอกจากหน้าที่ราชการด้านศาลปกครองแล้วยังได้ช่วยราชการพิเศษอื่นเช่น การตั้งหอพระสมุดวชิรญาณ ซึ่งเป็นเบื้องต้นของหอสมุดสำหรับพระนคร และหอสมุดแห่งชาติในปัจจุบัน กล่าวกันว่าพระองค์ได้ทรงร่วมกับสมเด็จพระเจ้าฟ้าภาณุพันธุ์วงศ์วรเดชและสมเด็จพระกรมพระยาเทววงศ์วโรปการ ชักชวนพระเจ้าลูกเธอไพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รวมกันตั้งสมาคมหอพระสมุดวชิรญาณ เพื่อเป็นอนุสรณ์ถึงพระชนกนาถใน พ.ศ. 2423 พระองค์เองโปรดให้นำหนังสือส่วนพระองค์ที่มีอยู่มาประทานเป็นสมบัติของสมาคมเป็นตัวอย่าง

สำหรับงานด้านกวีนั้น ทรงมีความชำนาญในการนิพนธ์ทั้ง ลิลิต โคลง ฉันท์ ร่ายฉันท์ และเพลงยาว สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงกล่าวไว้ว่า “...กรมหลวงพิชิตก็อาจจะทรงแต่งได้ดีถึงโบราณกวีอย่างสูงที่ได้เคยมีมาในเมืองไทย เสียแต่ไม่พอพระทัยที่จะแต่งหนังสือที่เป็นเรื่องใหญ่หรือเรื่องยาว แต่งแต่เป็นเรื่องสั้นในเวลาที่พักพระทัยครั้งคราวหนึ่ง...” นอกจากนี้พระองค์ยังเป็นผู้นิพนธ์เรื่องสั้นเรื่อง “สนุกนิ์นิก” อันเป็นเรื่องสั้นเรื่องแรกของไทยอีกด้วย

¹⁰ ดำรงพระอิสริยยศ กรมหลวงพิชิตปรีชากร ใน พ.ศ. 2428

ภาพที่ 3.3 หม่อมส่น คัณนางค์

ที่มา : reurnthai.com

กรมหลวงพิชิตปรีชากรมีหม่อมผู้ร่วมพระทัยคือ หม่อมส่น คัณนางค์ ณ อยุธยา มีพระโอรส คือหม่อมเจ้าชายปรีดิยากร มีชนม์เหลืออยู่แต่พระองค์เดียวและประสูติเป็นองค์สุดท้ายในเวลาที่เมื่อชันษามากแล้ว พระชนม์ชีพขึ้นปลายของพระองค์ในขณะที่กำลังรุ่งโรจน์นั้น กรมหลวงพิชิตปรีชากร ดำรงตำแหน่งสูงสุดในศาลสถิตยุติธรรม คือตำแหน่งองค์เสนาบดีคู่พระทัย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ต่อมาพระองค์ต้องประสบเคราะห์กรรมด้วยพระโรควันโรคจนต้องถวายบังคมลาออกจากราชการเพื่อรักษาพระองค์ และได้สิ้นพระชนม์ลงเมื่อวันที่ 11 มีนาคม พ.ศ.2452 (ร.ศ.128) พระชันษาได้ 54 ปี 4 เดือน 15 วัน ต่อมาอีก 67 วัน หม่อมเจ้าชายปรีดิยากรก็สิ้นชีพิตักษัยตามไปด้วยพระโรควันโรคเช่นเดียวกัน”

(ยุทธพร นาคสุข 2547: 12-15)

ภาพที่ 3.4 แผนที่เส้นทางเสด็จสู่มณฑลพายัพ

ที่มา : ผู้วิจัย (2556)

2.1 สาเหตุของการเสด็จขึ้นไปประทับที่มณฑลพายัพของพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร

สำหรับสาเหตุของการเสด็จขึ้นไปประทับที่มณฑลพายัพของพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากรนั้นพระยาพรหมโวหารกวีผู้แต่งคราวรับเสด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากรไม่ได้อธิบายไว้อย่างชัดเจน แต่จากการศึกษาค้นคว้าของผู้วิจัย สรุปถึงสาเหตุของการเสด็จขึ้นไปประทับที่มณฑลพายัพของพระองค์ได้ดังนี้

2.1.1 ไปดำรงตำแหน่งข้าหลวงพิเศษ (ข้าหลวงต่างประเทศ)

ยุทธพร นาคสุข นักวิชาการด้านล้านนาคดี กล่าวไว้ในความนำส่วนของพระประวัติพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากรว่า “ทรงเป็นเชื้อพระวงศ์ชั้นสูงในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ดำรงตำแหน่งข้าหลวงพิเศษคนแรกในมณฑลพายัพ เมื่อ พ.ศ. 2427 โดยได้รับพระราชทานแต่งตั้งให้มีอำนาจในการจัดวางแผนรูปแบบการปกครองในหัวเมืองฝ่ายเหนือให้เป็นการรวมศูนย์อำนาจการปกครองขึ้นกับรัฐบาลที่กรุงเทพฯ” (ยุทธพร นาคสุข 2547 : 11)

ณัฐนันท์ สอนพริษฐ์ (2551 : 152) กล่าวถึงเหตุการณ์สำคัญในปี พ.ศ. 2427 ที่เกี่ยวข้องกับพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากรว่า “พฤษภาคม พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิต เสด็จมาประทับอยู่ที่เชียงใหม่”

วรชาติ มีชูบท (2551 : 81) อธิบายถึงสาเหตุที่พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร เสด็จขึ้นไปประทับที่เมืองเชียงใหม่ว่า

“พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้โปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากรเป็นข้าหลวงพิเศษเสด็จขึ้นมำจัดระเบียบปกครองเมืองนครเชียงใหม่ ซึ่งกล่าวกันว่าในเวลานั้นมีแต่ความวุ่นวายปราศจากระเบียบแบบแผนที่แน่ชัด เพราะเจ้านครเชียงใหม่และเจ้านายญาติวงศ์ต่างก็บริหารราชการกันตามอำเภอใจ”

2.1.2 นำของพระราชทานไปมอบให้เจ้าดารารัศมี

ปราณี ศิริธร ผู้เขียนหนังสือเรื่อง “เพชรล้านนา” อธิบายเรื่องพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร เสด็จไปประทับที่เมืองเชียงใหม่ไว้ว่า

“เสด็จในกรม กรมหมื่นพิชิตปรีชากรได้เสด็จไปดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างประเทศพร้อมกับพระยามนตรีสุริยวงศ์ (ชั้น บุนนาค) ไปดำรงตำแหน่งข้าหลวงในเมืองเชียงใหม่ และเรียกอีกนามหนึ่งว่า ข้าหลวง 5 หัวเมืองในมณฑลลาวเฉียง (พายัพ) ในปี พ.ศ. 2427..... เสด็จในกรม กรมหมื่นพิชิตปรีชากรได้ทรงนำพระคุณทูลและพระชำรุดประดับเพชรของ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมาพระราชทานให้เจ้าหญิงดารารัศมีเนื่องในพิธีโสกันต์” (ปราณี ศิริธร 2538 : 106)

ในส่วนของการคณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ (2547 : 187) เรื่อง “**สตรีสำคัญในประวัติศาสตร์ไทย**” อธิบายถึงเหตุการณ์ที่พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิฆิตปรีชากรปฏิบัติขณะที่ยังดำรงตำแหน่งข้าหลวงพิเศษในปี พ.ศ. 2427 ซึ่งมีความเกี่ยวข้องกับเจ้าดารารัศมีว่า

“ในปี พ.ศ. 2426 ขณะที่เจ้าหญิงดารารัศมีมีพระชนมายุย่าง 11ชันษาเศษ “พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าอินทวิชยานนท์จัดพิธีโสกันต์พระธิดาเจ้าดารารัศมี ตามแบบอย่างราชประเพณีของเจ้านายในมหาจักรีบรมราชวงศ์พร้อมทั้งพระราชทานเครื่องโสกันต์ระดับเจ้าฟ้าให้เป็นเครื่องทรง ซึ่งมีเคยมีปรากฏในประวัติศาสตร์ หรือราชประเพณีของเจ้านายฝ่ายเหนือมาก่อนเลย และในวาระดังกล่าวนี้ได้โปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นพิฆิตปรีชากร ขณะดำรงตำแหน่งเทียบได้กับผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ในภาคพายัพ อัญเชิญคัมภีร์พระกรณธรรมาพยาพรและพระตำมรงค์เพชรไปพระราชทานทำขวัญเป็นการส่วนพระองค์ ของพระราชทานเหล่านี้ได้ถึงเมืองเชียงใหม่ในพ.ศ. 2427 พระเจ้าอินทวิชยานนท์โปรดให้มิงานฉลองเป็นพิธีใหญ่”

2.1.3 ทำหน้าที่ประสานงานเพื่อขอเจ้าดารารัศมีไปเป็นเจ้าจอมในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

สร้อยสวัสดิ์ อ่องสกุล ผู้เชี่ยวชาญประวัติศาสตร์ล้านนา ระบุถึงสาเหตุของการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิฆิตปรีชากรดำรงตำแหน่งข้าหลวงพิเศษ จัดการปฏิรูปการปกครองมณฑลพายัพในปี พ.ศ. 2427 แล้ว ยังมีเรื่องสำคัญอีกเรื่องหนึ่งคือ

“ในช่วงที่กรมหมื่นพิฆิตปรีชากรเสด็จมาปฏิรูปการปกครองได้ทำหน้าที่ประสานงานเพื่อขอเจ้าดารารัศมีไปเป็นเจ้าจอมในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ต่อมาได้รับการสถาปนาเป็นพระราชชายา เจ้าดารารัศมี นับเป็นเชื้อสายเจ้าเมืองประเทศราชแห่งเดียวที่ได้รับเกียรติยศ พระราชชายาเจ้าดารารัศมีได้ทำหน้าที่ประสานความสัมพันธ์ระหว่างไทยเหนือไทยใต้ให้ใกล้ชิดกัน” (สร้อยสวัสดิ์ อ่องสกุล 2553 : 423)

สำหรับสาเหตุที่กวีไม่ได้กล่าวถึงสาเหตุที่ชัดเจนในการเสด็จขึ้นไปประทับที่เชียงใหม่ของพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นพิฆิตปรีชากรนั้น เนื่องจากพระยาพรหมโวหารกวีผู้แต่งคร่าวซึ่งเป็นกวีในราชสำนักเชียงใหม่ ไม่ได้ตามเสด็จด้วยเพียงแต่ได้รับฟังจากคำบอกเล่าดังที่ กวีอธิบายไว้อย่างชัดเจนว่า “ท่านเล่าไว้ ตามไปหั้น” (ยุทธพร นาคสุข 2547 : 39)

ดังนั้นกวีจึงอธิบายแต่เพียงว่าพระเจ้าน้อยยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร เสด็จไปต่างพระเนตรพระ
กรรมเท่านั้น ดังกวีบรรยายไว้ว่า

รับสั่งหา	พระองค์พิชิต	มากราบเฝ้า	ในวัง
รับสั่งครึก	กรัสนั่นวาจ	สั่งอนุชัง	บ่ช้าต่อหน้า
ไปต่างพระกรรม	พระเนตรตัวข้า	บัญชามา	พร้อมพริบ

(ยุทธพร นาคสุข 2547 : 37)

อธิบายความ

“พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีรับสั่งให้พระเจ้าน้อยยาเธอ กรมหมื่น
พิชิตปรีชากรเข้าเฝ้าในพระบรมมหาราชวัง มีรับสั่งให้พระอนุชา เสด็จต่างพระเนตรพระกรรม”
(ผู้วิจัย)

พระยาพรหมโวหาร บรรยายเหตุการณ์ในบทที่ 3 และบทที่ 4 ในคราวรับเสด็จพระเจ้า
น้อยยาเธอกรมหมื่นพิชิตปรีชากรได้โดยละเอียดคือเหตุการณ์ที่พระเจ้าอินทวิชยานนท์ รับเสด็จ
พระเจ้าน้อยยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากรที่นครลำพูน พระยาพรหมโวหารคงจะตามเสด็จพระเจ้า
อินทวิชยานนท์ด้วย

ส่วน วันเวลาที่พระเจ้าน้อยยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร เสด็จจากกรุงเทพฯ นั้น กวีได้
แจ้งศักราชและฤกษ์ยามวันเดินทางไว้ ดังนี้

ยามจาวกษัตริย์	เจ้าแผ่นดินค้อม	ออกจากห้อง	ไชยยัน
ท่านเล่าไว้	ดาบไปหัน	ศักราชพัน	สองร้อยเต็มเข้า
สี่สิบห้าตัว ¹¹	บ่มัวหมองเศร้า	หมดจากเงา	เมฆะ
มะแมฉนำ	ในกัมโพชะ	ขอมเรียกด้าน	คำไทย
แปลงแต่งคิด	ตามคำเล่าไข	อยู่ไกลยินคำ	ตามจำจื้อได้
เดือนหกเหนือ	เม่นเดือนสี่ได้	สิบสองคำเทิง	ออกทัด

¹¹ จ.ศ.1245 ตรงกับ พ.ศ. 2426

เม็งวันเสาร์ ¹²	แน่มั่นบ่ปลัด	จัดถูกต้อง	เดือนวัน
อมฤ	บ่ต้องพอมหวัน	ปี เดือน วัน	หมดไสเอกกล้า
องค์สมเด็จพระ	บ่เพตรบุญหมา	เสด็จนาวา	ยาตรชะ

(ยุทธพร นาคสุข 2547 : 39)

อธิบายความ

“เมื่อพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร เสด็จออกจากวังนั้น กวีมิได้ไปเห็นด้วยตาตนเองแต่เป็นจากคำบอกเล่า ตรงกับ จ.ศ.1245 (พ.ศ.2426) เป็นวันที่อากาศปลอดโปร่ง ท้องฟ้าแจ่มใส ตรงกับปีมะแม เดือนหกเหนือ (เดือนสี่ได้) ขึ้นสิบสองค่ำ วันเดินทาง ตรงกับวันเสาร์เป็นวันดีตามฤกษ์ยาม พระองค์เสด็จมาทางเรือ ” (ผู้วิจัย)

ผู้วิจัยได้ศึกษาเอกสารจากสำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ เรื่องการเสด็จขึ้นไปเป็นข้าหลวงพิเศษที่เมืองเชียงใหม่ ของพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากรดังปรากฏหลักฐานจากหนังสือทูลของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยานุวราลงกรณและหนังสือกราบบังคมทูลของพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นพิชิตปรีชากร ดังนี้

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยานุวราลงกรณ มีหนังสือทูลมายังพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร เรื่องฤกษ์ที่จะเสด็จไปเมืองเชียงใหม่ เดิมกำหนดไว้เป็น 4๙⁴ (วันพุธ เดือน 4 ขึ้น 9 ค่ำ) ความว่า

“ทูลมายังพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นพิชิตปรีชากรได้ทราบ ด้วยท่านรับสั่งว่าให้คิดฤกษ์ที่ท่านจะเสด็จไปเมืองเชียงใหม่ นั้น ได้คิดตรองดูเห็นว่าในเดือน 3 ข้างแรมนี้วารฤกษ์ดีก็ไม่ใช่ประกอบกันที่จะควรเป็นฤกษ์ยาตราได้ ประการหนึ่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ก็ไม่ได้เสด็จอยู่เหนืบนการขัดข้องเห็นว่าวัน 4๙⁴ ค่ำ เป็นที่พอจะใช้ได้” (เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 พิเศษ รวมเล่ม เล่มที่ 26)

จากหนังสือกราบบังคมทูลของพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร ถึงพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงวันออกเดินทางจากกรุงเทพฯ มีใจความดังนี้

¹² ตรงกับวันเสาร์ที่ 8 มีนาคม พ.ศ. 2426

“ข้าพระพุทธเจ้า กรมหมื่นพิชิตปรีชากร ขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณา ทรงแทบฝ่าละอองธุลีพระบาท ด้วยข้าพระพุทธเจ้าได้รับพระราชทานกราบถวายบังคมลาออกจากกรุงเทพฯ ณ วัน 7¹² 4¹³ มาถึงปากน้ำโพเมืองนครสวรรค์ ณ วัน 2¹⁴ 4¹⁵ คำ เสด็จพระบารมีปกเกล้าฯ ข้าพระพุทธเจ้าแลคนที่มาด้วยกันทั้งปวงมีความสุขสบายอยู่ด้วยกันทั้งสิ้น หามีผู้หนึ่งผู้ใดเจ็บประการใดไม่ ผู้รักษาเมืองกรรมการหัวเมืองรายทางก็เป็นธุระรับรองแลส่งพื้นเรือไฟเรียบร้อยบริบูรณ์ตลอดทางมา”¹⁴ (เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5 รวมเล่มพิเศษเล่มที่ 26)

พระเจ้านั่งยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร ออกเดินทางจากกรุงเทพฯ ในวันเสาร์ เดือนสี่ขึ้นสิบสองค่ำ (7¹² 4) จ.ศ.1246 ตรงกับที่พระยาพรหมโวหารระบุไว้ในคร่าวทุกประการ แสดงว่าพระยาพรหมโวหารได้ตรวจสอบข้อมูลก่อนที่จะแต่งคร่าวได้ถูกต้องอย่างยิ่ง

และจากหนังสือคำกราบบังคมทูลของพระเจ้านั่งยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร ถึงพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงวัน 7¹³ 3 (วันเสาร์ เดือนสาม แรมสี่ค่ำ) ปีมะแม เบญจศก จ.ศ. 1245 (พ.ศ. 2426) พระเจ้านั่งยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร ระบุถึงข้อราชการที่จะต้องไปจัดการไว้อย่างชัดเจน ประกอบด้วยเรื่องสำคัญสี่ประการคือ เรื่องการป่าไม้ เรื่องการตั้งศาล ชำระความต่างประเทศ เรื่องการภาษีอากร และเรื่องโปลิสและทหาร ดังเอกสารจดหมายเหตุ ความว่า

“ข้าพระพุทธเจ้า กรมหมื่นพิชิตปรีชากร ขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณาทรงแทบฝ่าละอองธุลีพระบาท ด้วยราชการซึ่งจะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ข้าพระพุทธเจ้าขึ้นไปจัด ณ เมืองเชียงใหม่ครั้งนี้ ตามที่ข้าพระพุทธเจ้าทราบพระบรมราชกระแสแล้วนั้นคือ

1. เรื่องการป่าไม้แลการซื้อขายไม้แลดอกไม้ขอสักในหัวเมืองฝ่ายเหนือแลสามหัวเมืองลาวจะโปรดเกล้าฯ ให้จัดเสียให้เรียบร้อยอย่าให้ลูกค้าได้ความลำบากแลอย่าให้เสียขาดประโยชน์แผ่นดิน...
2. การตั้งศาลชำระความต่างประเทศ ตามข้อหนังสือสัญญาใหม่การเรื่องนี้ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าฯ ว่า เป็นการใหญ่แลสำคัญนักถ้าจัดไว้ดีก็จะดี ถ้าไม่ดีจะเสียพระเกียรติยศแลประโยชน์แผ่นดินไป...

¹³ ตรงกับวันเสาร์ที่ 8 มีนาคม พ.ศ. 2426

¹⁴ พิมพ์จำนวนและอักขระตามเอกสารจดหมายเหตุ

3. การภาษีอากรจะต้องจัดให้คล้ายกับธรรมเนียมในกรุงเทพฯ การเรื่องนี้ได้มีตราถามออกไปและสอบสวนได้ความบ้างแล้ว...

4. การโปลิศและทหารซึ่งจะรักษาด่านทางแลราชการนั้นทุกวันนี้เจ้าเชียงใหม่ก็ยกกันว่าเป็นการของกรุงเทพฯ ไปจัดไว้เพื่อจะใช้เงินที่เรียกว่าเป็นเงินแผ่นดิน เพื่อจะไม่ออกทุนของตัวการเป็นดังนี้แล้วก็ควรจะช่วยจัดการให้แข็งแรงเรียบร้อย” (เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 รวมเล่มพิเศษเล่มที่ 26)

จากการประมวลเอกสารหลักฐาน สรุปสาเหตุของการเสด็จขึ้นไปประทับที่มณฑลพายัพของเจ้าน้อยยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากรได้ดังนี้คือ

1. ไปดำรงตำแหน่งข้าหลวงพิเศษของมณฑลพายัพเพื่อจัดระเบียบการปกครองเมืองนครเชียงใหม่
2. นำพระคุณทูลและพระธำมรงค์ประดับเพชรของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไปพระราชทานให้เจ้าดารารัศมีเนื่องในพิธีโสกันต์
3. ทำหน้าที่ประสานงานขอเจ้าดารารัศมีไปเป็นเจ้าจอมในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

วันที่ 4 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2429 พระเจ้าอินทวิชยานนท์ ทรงนำเจ้าดารารัศมีพระธิดาเข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาททูลถวายต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเพื่อฉลองพระเดชพระคุณรับราชการฝ่ายใน ครั้งนั้นทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีการสมโภชอย่างสมพระเกียรติพระธิดาเจ้าประเทศราช (คณะอนุกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ 2547: 188)

จากการศึกษาค้นคว้าเรื่องการเสด็จขึ้นไปเป็นข้าหลวงพิเศษ ณ มณฑลพายัพ (ข้าหลวงต่างประเทศองค์มณฑลลาวเฉียง พ.ศ. 2427 – 2428) ของพระเจ้าน้อยยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร ผู้วิจัยได้ค้นพบข้อมูลที่น่าสนใจ สรุปได้ดังนี้

1. การเสด็จขึ้นไปเป็นข้าหลวงพิเศษมณฑลพายัพในปี พ.ศ. 2427 นั้น เป็นขบวนเสด็จที่ใหญ่มาก พร้อมด้วยกำลังคน อาวุธ เครื่องประกอบพระเกียรติยศ
2. เป็นการเสด็จไปอย่างชาวตะวันตก (อย่างฝรั่ง) เพื่อให้เกิดการยอมรับนับถือจากชาวล้านนา (ในขณะนั้น เรียกว่า หัวเมืองลาว)
3. มีบุคคลสำคัญตามเสด็จหลายคน เช่น หลวงอนุรักษ์เบสร ขุนรัตนสมบัติ หลวงอภิบาลประเพณี ทั้งนี้บุคคลสำคัญในคราวที่พระยาพรหมโวหารกล่าวถึงมีเพียงสองคนคือ พระชยา

(หม่อมสุ่น คัคณางค์) และ ราชบุตรี (หม่อมเจ้าหญิงอาภาพรณี คัคณางค์) เท่านั้นสันนิษฐานว่าพระยาพรหมโวหารไม่รู้จักขุนนางที่ตามเสด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร

4. เรื่องการนำพระคุณทูลและพระชมรมรงค์ประดับเพชรของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไปพระราชทานให้เจ้าดารารัศมีเนื่องในพิธีโสกันต์นั้น ข้อมูลจากเอกสารชั้นรองมีข้อขัดแย้งกับเอกสารชั้นต้น

พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร มีหนังสือกราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องการไปราชการเมืองเชียงใหม่ว่า

“ข้าพระพุทธเจ้า กรมหมื่นพิชิตปรีชากร ขอพระราชทานกราบบังคมทูล ทูลพระกรุณาทรง... ฝ่าละอองธุลีพระบาท ด้วยจะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ข้าพระพุทธเจ้าขึ้นไปราชการเมืองเชียงใหม่ครั้งนี้ พระเดชพระคุณเป็นล้นเกล้าฯ ข้าพระพุทธเจ้าคิดด้วยเกล้าว่า การที่จะขึ้นไปครั้งนี้ ถ้าจะไปอย่างไทยๆ ก็จะเป็นที่ไว้วางตัวยากอยู่ เพราะพวกลาวเป็นคนถือยศถือศักดิ์มาก ยิ่งอยู่กับบ้านเมืองก็ยิ่งไว้ตัวมาก ถ้าจะทำศกศีก์ข่มก็จะเป็นที่มัวหมองน้ำใจ ถ้าจะทำอ่อนน้อมหนักไปก็จะเป็นที่ประมาท แลเป็นเครื่องเสื่อมเสียพระเกียรติยศ ...ข้าพระพุทธเจ้าคิดด้วยเกล้าว่า ถ้าโปรดเกล้าฯ ให้ไปเป็นธรรมเนียมใหม่ๆ ฝรั่งๆ สักน้อยเหนจะดีกว่า... คนที่รับพระราชทานขึ้นไปใช้สอยนั้น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ รับสั่งว่าจะประทานหลวงอนุรักษ์เบศรนาย 1 กับข้าพระพุทธเจ้าขอรับพระราชทานขุนรัตนสมบัติขึ้นไปเป็นตระลาการอยู่ในพระราชสัณการนาย 1 หลวงอภิบาลประเพณีนาย 1 กับขอรับพระราชทานยืมปืนสั้นสำหรับตะพายฤาษี 20 บอก กระบี่เลวๆ เหมือนกระบี่โปลิศ 50 เล่ม” (เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 พิเศษ รวมเล่ม เล่มที่ 26 คัดจากหนังสือราชการปีมะแม เบญจศก 1245 ร.ที่ 3142 เล่ม 10)

และจากหนังสือกราบบังคมทูลของพระราชทาน ของพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากรนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระบรมราชานุญาตตามที่ขอปรากฏอยู่ในพระราชหัตถเลขาถึงเจ้าฟ้ามหาเมลา กรมพระบารามปรปักษ์ ดังนี้

“ทูลสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหาเมลากรมพระบารามปรปักษ์ ด้วยการที่กรมหมื่นพิชิตปรีชากรไปครั้งนี้คงเข้าไปหน่อยหนึ่ง ... อนึ่งกรมหมื่นพิชิตแจ้งความว่าจะโปรดประทานหลวงอนุรักษ์เบศร ให้ขึ้นไปด้วยนายหนึ่งนั้นดีแล้ว กับจะขอขุนรัตนสมบัติขึ้นไปเป็นตระลาการรอง อยู่ในพระราชสัณการ นายหนึ่ง หลวงอภิบาลประเพณีนายหนึ่งขอยืมปืนสั้นสำหรับตะพายฤาษี 20 บอก กระบี่เลวๆ เหมือนกระบี่โปลิศสัก 50 เล่ม จะแต่งคนใช้ขอให้ท่านทรงสั่งแลมีหมายเบิกจ่ายให้เขาตามคำขอ กับจะขอทหารไปด้วยคอมปนีหนึ่งนั้น

หม่อมฉันได้มีคำสั่งผู้บังคับการทหารนำไปจัดทหารไปด้วยตามคำขอ” (เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 พิเศษรวมเล่ม เล่มที่ 26)

จำนวนคนที่ตามเสด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากรนั้น มีเป็นจำนวนมาก เอกสารจากสารตราของเจ้าพระยาจักรีศรีอริยวงศาคตญาณ สมุหนายกอัครมหาเสนาธิบดีอภัยพิริยปรภากร พาทูมาถึงพระยาราชสัมภารากร ข้าหลวงสามหัวเมือง ระบุว่ามิมีจำนวนถึง 400 เศษ ดังระบุไว้ว่า

“ด้วยมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร เสด็จขึ้นมทรางจัตราการเมืองนครเชียงใหม่ เมืองนครลำปาง เมืองนครลำพูนครั้งนี้ เจ้าพนักงานกรุงเทพฯ ซึ่งตามเสด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากรขึ้นมาก็มาถึง 400 เศษ” (เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 มหาดไทย รวมเล่ม เล่มที่ 27)

การที่พระยาพรหมโวหารบรรยายขบวนเสด็จไว้ว่า “เสด็จจากตึก พิพิธภัณฑสถาน รพ.นครบาล” (ยุทธพร นาคสุข 2547 : 39) จึงให้ภาพของขบวนเสด็จที่มีผู้คนจำนวนมากได้ชัดเจนเป็นอย่างยิ่ง

3. การถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา

พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร เสด็จออกจากกรุงเทพฯ ในวันที่เสาร์ที่ 8 มีนาคม พ.ศ. 2426 ดังกล่าวมาแล้ว เมืองแรกที่ท้าวท้าวถึงคือเมืองปากน้ำ (จังหวัดนครสวรรค์ในปัจจุบัน) ที่เมืองปากน้ำ นอกจากการต้อนรับตามธรรมเนียมแล้วไม่มีเหตุการณ์สำคัญอันใด กวักบันทึกเหตุการณ์ไว้ในคราวเพียงสามบทเท่านั้น แต่เมื่อเดินทางถึงเมืองกำแพงเพชรซึ่งมีเขตแดนติดกัน โดยที่เมืองกำแพงเพชรเป็นเมืองระหว่างภาคเหนือติดต่อกับภาคกลางได้ประทับที่เมืองกำแพงเพชร และมีเหตุการณ์สำคัญเกิดขึ้นที่เมืองนี้คือ การถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา ซึ่งจะได้อธิบายรายละเอียดต่อไป

น้ำพระพิพัฒน์สัตยานั้น พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน อธิบายความหมายของน้ำพระพิพัฒน์สัตยาไว้ว่า “น้ำพระพิพัฒน์สัตยา น. น้ำที่ดื่มในเวลาถวายสัตย์ต่อพระเจ้าแผ่นดิน” (ราชบัณฑิตยสถาน 2538 : 443)

ความสำคัญของพระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา เป็นพระราชพิธีที่สืบทอดกันมาแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นการแสดงความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์โดยตรง ผนวกกับการสาบานตนและการแข่งน้ำเข้าไว้ด้วยกัน โดยกระทำสัตยาสาบานต่อหน้าสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่อัญเชิญมาแล้วดื่มน้ำ

หุบพระแสงศักดิ์สิทธิ์ที่เต็มไปด้วยคำสาปแช่งต่อผู้คิดคดทรยศและคำสรรเสริญผู้ยึดมั่นกตัญญูต่อองค์พระมหากษัตริย์ พร้อมกับการปฏิญาณตนว่าจะจงรักภักดี (ธัญญ์พิดา โรจนะ 2550 : 109)

การถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยามี 5 ประเภท นักวิชาการอธิบายไว้ดังนี้

- “ 1. การถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาปกติ หรือการถือน้ำใหญ่ เป็นการถือน้ำประจำปี จัดขึ้นปีละ 2 ครั้ง (คือในเดือน 5 และเดือน 10) การถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาปกติประกอบไปด้วยการถือน้ำของฝ่ายหน้า การถือน้ำของฝ่ายใน และการถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาตามหัวเมือง
2. การถือน้ำถวายสัตยานุเคราะห์แก่พระเจ้าแผ่นดินเมื่อแรกเสวยราชย์
3. การถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาของผู้ซึ่งมาแต่เมืองปัจจามิตรเข้าสู่พระบรมโพธิสมภาร
4. การถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาประจำเดือนของทหาร
5. การถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาของผู้ที่เป็นที่ปรึกษาราชการ”

(ธัญญ์พิดา โรจนะ 2550 : 129-130)

เมื่อพิจารณาจากประเภทและรายละเอียดของการถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาแล้ว พิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาที่จัดขึ้นที่เมืองกำแพงเพชรเป็นการถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาปกติ ประเภทการถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาตามหัวเมืองซึ่งผู้วิจัยจะได้อธิบายต่อไป

ส่วนการถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาที่ราชอาณาจักรสยามให้หัวเมืองประเทศราชถือเป็นข้อปฏิบัติ ปริศนา ศิรินาม อธิบายไว้ดังนี้

“ การถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาเป็นวิธีการปกครองบ้านเมืองที่รัฐไทยให้หัวเมืองประเทศราชถือเป็นข้อปฏิบัติในฐานะที่เป็นเมืองประเทศราช เจ้านายผู้ปกครองในล้านนาจะต้องทำพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา เป็นพิธีที่สาบานว่าจะซื่อตรงจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ ณ กรุงเทพฯ เช่นเดียวกับข้าราชการในกรุงและนอกกรุงโดยประกอบพิธีกรรมที่วัดสำคัญของหัวเมืองนั้น ๆ ดังปรากฏเรื่องการทำพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาของเมืองเชียงใหม่ดังนี้... พญาเชียงใหม่ พญาอุปราช พญาราชวงศ์ พญารัตนเมืองแก้ว พญาราชบุตร ญาติพี่น้องเก่าใหม่ทั้งปวง พร้อมกันที่วัดวออารามจำเพาะพระพักตร์ พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์เจ้า กราบถวายบังคมกระทำสัตยาณสัตถาวตได้ฝ่าละอองสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว รับพระราชทานน้ำพระพิพัฒน์สัจจา การทำพิธีถือน้ำจะต้องทำปีละ 2 ครั้ง ถือว่าเป็นพิธีสำคัญและจำเป็นมาก เพราะเป็นสัญลักษณ์อันสำคัญอย่างหนึ่งซึ่งมีความหมายว่า หัวเมืองประเทศราชนั้นๆ ยอมรับว่าราชสำนักสยามหรือกรุงเทพฯ มีอำนาจเหนือตน ถ้าเจ้านายหรือข้าราชการผู้ใดไม่ไปร่วมพิธีนี้โดย

ปราศจากเหตุผลที่สมควร ก็จะถูกเพ่งเล็งสงสัย หรือถูกกล่าวหาว่าเป็นขบถอันเป็นข้อกล่าวหาที่ร้ายแรงได้”

(ปริศนา ศิรินาม 2516 : 114)

นอกจากนี้ยังมีนักวิชาการประวัติศาสตร์ล้านนา อธิบายถึงพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาของหัวเมืองล้านนาไว้ว่า

“ พิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาของหัวเมืองล้านนาที่กระทำต่อไทยครั้งแรกเกิดขึ้นในปี พ.ศ. 2142 สมัยแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ในปีนั้นเกิดความวุ่นวายขึ้นในหัวเมืองล้านนาสมเด็จพระนเรศวรจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเอกาทศรถขึ้นไปจัดการปกครองหัวเมืองล้านนาและระงับเหตุวุ่นวายที่เกิดขึ้น ในครั้งนั้นพระเจ้าเชียงใหม่ได้ลงมาเฝ้าถวายบังคมที่เมืองลำพูน และพระเอกาทศรถทรงให้พระเจ้าเชียงใหม่ทำพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาต่อสมเด็จพระนเรศวร มหาราชที่พระมหาธาตุหริภุญชัย นับว่าเป็นครั้งแรกที่เจ้าผู้ครองนครในล้านนา ทำพิธีถือน้ำแสดงความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์อยุธยาอย่างหัวเมืองประเทศราช ...จนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นกษัตริย์ไทยทุกพระองค์ก็ได้ทำการควบคุมหัวเมืองเหนืออย่างใกล้ชิดโดยถือว่าล้านนาเป็นประเทศราชหนึ่งของกรุงเทพฯ บรรดาเจ้านายทุก ๆ หัวเมืองในล้านนาจะต้องได้รับการแต่งตั้งจากกรุงเทพฯ และต้องเชื้อเพลิงกำลังอย่างเคร่งครัดนอกจากนั้นบรรดาเจ้านายทั้งหลายจะต้องทำพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์- สัจจาทุกปี และต้องส่งบรรณาการต่อกรุงเทพฯ ทุก ๆ 3 ปีด้วย ”

(พร้อมพงศ์ ณ เชียงใหม่ 2518 : 14)

คร่ำหวอดเสด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร กล่าวถึงการทำพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาไว้ เมื่อพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นพิชิตปรีชากร เสด็จถึงเมืองกำแพงเพชร ดังกล่าวมาแล้ว เมืองกำแพงเพชร เป็นเมืองระหว่างภาคเหนือติดต่อกับภาคกลาง กำแพงเพชรเป็นเมืองสำคัญของไทย ขณะที่พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร ประทับอยู่ที่เมืองกำแพงเพชร กวีบรรยายไว้ว่า

นาวาเดิน	ดำเนินบ่ช้า	ตามย่านกว้าง	วาริ
ถึงกำแพงเพชร	เมืองเดิมหลายปี	ค่ายคูมี	โคนค่านพังเป้ง
ก่อด้วยอิฐ	ที่ติดต่อกิ่ง	สีมาเดิม	เกลื่อนคบ
...			
ทูลถวาย	ตามรายเรียบร้อย	ตามอย่างเหยี่ยม	เดิมที
สถิตยั้งพัก	ได้หลายราตรี	ประเพณี	ถือน้ำมาถ้วน
รืดบวราน	บ่กานหื้อด้วน	กาละควร	รอดทัด
พาขุนนาง	ถือน้ำพิพัฒน์	ตามแบบเบ้า	เดิมรอย
บวรานวิหชะ	บ่ละหมองสอย	แล้วถอยนาวา	ยาตรายกขึ้น

(ยุทธพร นาคสุข 2547 : 41)

อธิบายความ

“ ขบวนเรือของพระองค์เดินทางได้อย่างรวดเร็ว เนื่องจากแม่น้ำมีความกว้าง จนมาถึงเมืองกำแพงเพชร ซึ่งเป็นเมืองเก่า ค่ายคูเมืองซึ่งก่อด้วยอิฐมีสภาพหักพังกลาดเกลื่อน เจ้าเมืองจัดการต้อนรับตามประเพณี พระองค์ประทับอยู่ที่เมืองกำแพงเพชรหลายคืน เจ้าเมืองกำแพงเพชรจัดพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาตามจารีตประเพณีโบราณซึ่งสมควรรักษาประเพณีไว้ เจ้าเมืองนำขุนนางทั้งหลายเข้าร่วมพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาด้วย เสร็จพิธีแล้วจึงออกเดินทางโดยใช้เรือต่อไป” (ผู้วิจัย)

เนื่องจากพระยาพรหมโวหารไม่ได้อธิบายหรือแต่งคร่าวเกี่ยวกับการถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาผู้วิจัยได้ใช้เอกสารโคลงนิราศระยะทางเมืองนครเชียงใหม่ของพระยาราชสัมภารากร (เลื่อน สุรนนท์) มาอธิบายแทนซึ่งเหตุการณ์เกิดขึ้นในเวลาใกล้เคียงกัน

ใน พ.ศ.2426 – 2427 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้พระยาราชสัมภารากร (เลื่อน สุรนนท์) ขึ้นไปรับราชการในตำแหน่ง “ข้าหลวงตรวจราชการศาลต่างประเทศ” หรือข้าหลวงสามหัวเมืองที่เมืองเชียงใหม่ พระยาราชสัมภารากรได้แต่งโคลงนิราศชื่อ “ โคลงนิราศระยะทางเมืองนครเชียงใหม่ ” โดยเนื้อความพรรณนาสิ่งที่พบเห็นตามระยะทางประเพณีวิถีชีวิตตลอดจนความเป็นอยู่ของประชาชนตลอดระยะเวลาที่รับราชการอยู่ที่เชียงใหม่โดยขณะที่เดินทางถึงเมืองเก็นนั้น พระยาราชสัมภารากรได้กล่าวถึงพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาที่เมืองเก็นซึ่งเป็นเมืองหนึ่งของ “ หัวเมืองลาวเฉียง ” พระยาราชสัมภารากร บรรยายไว้ดังนี้

กรรมการพานดอกไม้	มาเชิญ
จับคบขจรเมิล ¹⁵	หมู่บ้าน
ถึงทำเนียบเมืองเถิน	ทำรับ
เรียนสู่เรือนพักสะอ้าน	สะอาดล้วนลาวทำ
ถึงวันพิพัฒน์น้ำ	สัตยา
ร่วมประชุมในอา	วาสพร้อม
ประกาศเสร็จจรินธา	ราแจก ทัวเฮ
ตั้งจิตสามัคคีน้อม	นาถแล้วกลืนกิน
เสร็จน้ำสัจย์แล้ว	คืนสถาน
ราชบุตรเกณฑ์คนควาญ	กับช้าง
คนหาบเปลี่ยนครบก	พวกเก่า กลับเฮ
วันรุ่งยกบั้ง	ถิ่นแคว้นแหมเถิน
...วัดร่องฮ้อมแฮด ¹⁶ นี้	นามลำ-ธารเอย

(สนั่น ธรรมธิ 2543 : 33)

อธิบายความ

“ คณะกรรมการเมื่อนำพานดอกไม้มาเชิญ เราจับช้างหมู่บ้านไปเรื่อย ๆ จนถึงทำเนียบเมืองเถินซึ่งเตรียมการต้อนรับไว้แล้ว เราเข้าสู่เรือนพักอันสะอาดสะอ้านที่ชาวเมืองเถินจัดทำให้พร้อมแล้ว

ถึงวันทำพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา ทุกฝ่ายร่วมประชุมพร้อมกันในวัด หลังจากประกาศโองการเสร็จก็รินน้ำพระพิพัฒน์สัตยาแจกจ่ายตั้งจิตอธิษฐานแสดงความสามัคคีจงรักภักดีต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวแล้วดื่มน้ำนั้น

หลังเสร็จพิธีดื่มน้ำพระพิพัฒน์สัตยาแล้ว เจ้าราชบุตรก็เกณฑ์ควาญช้าง ช้าง และบรรดาลูกหาบเป็นชุดใหม่ วันรุ่งขึ้นเดินทางออกจากเมืองเถิน

วัดที่ทำพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยานี้คือวัดล้อมแรดซึ่งเป็นชื่อของลำธาร ” (ผู้วิจัย)

¹⁵ เมิล เป็นภาษาเขมร แปลว่า มง ดู

¹⁶ วัดล้อมแรด อำเภอกันทรวิชัย จังหวัดลพบุรี

หน้าที่ของหัวเมืองประเทศราชที่ต้องปฏิบัติต่อรัฐบาลกลางนั้น นอกจากจะต้องทำพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาแล้วยังมีหน้าที่ที่จะต้องปฏิบัติอีกหลายประการ เช่น “ การช่วยป้องกันพระราชอาณาเขต การช่วยเหลือในราชการสงคราม การส่งสิ่งของ ดันไม้เงิน ดันไม้ทองและส่วย นอกจากนั้นรัฐบาลก็ควบคุมในรูปแบบพิธีการที่แสดงการยอมรับอำนาจของกรุงเทพฯ เช่น การทำพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา การให้เครื่องยศ และแต่งตั้งถอดถอนตำแหน่งที่สำคัญ การเข้าเฝ้าในพิธีราชาภิเษก ” (สรสวดี ประยูรเสถียร 2523: 46) เมื่อพระเจ้านั่งยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากรเสด็จออกจากกรุงเทพฯ และมาถึงปากน้ำโพเมืองนครสวรรค์นั้น พระองค์มีหนังสือกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า “ ผู้รักษาเมืองกรมการหัวเมืองรายทาง ก็เป็นธุระรับรองแลส่งพื้นเรือไฟเรียบร้อยบริบูรณ์ตลอดมา ” (เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 รวมเล่มพิเศษ เล่มที่ 26) จากหนังสือกราบบังคมทูล ฉบับนี้แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างรัฐบาลกลางและหัวเมืองต่างๆ ได้เป็นอย่างดี แม้ในหนังสือกราบบังคมทูลของพระเจ้านั่งยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร และในคราวรับเสด็จพระเจ้านั่งยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร ของพระยาพรหมโวหารจะไม่ได้กล่าวถึงการทำพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาก็ตาม

ความสัมพันธ์ทางด้านการเมืองการปกครองระหว่างไทยและหัวเมืองประเทศราชนั้น ไทยมิได้เป็นฝ่ายรับแต่เพียงฝ่ายเดียว แต่ไทยมีสิ่งตอบแทนแก่หัวเมืองประเทศราชด้วยเช่นกัน ดังที่นักวิชาการประวัติศาสตร์ล้านนาอธิบายไว้ว่า

“ไทยมีสิ่งตอบแทนที่ให้ต่อหัวเมืองประเทศราชเช่นเดียวกัน เพราะข้อผูกพันระหว่างไทยและหัวเมืองประเทศราชนั้น มิได้มุ่งหมายจะผูกมัดหัวเมืองประเทศราชให้เป็นฝ่ายปฏิบัติแต่เพียงฝ่ายเดียว ถ้าหัวเมืองประเทศราชปฏิบัติตามพันธะดังกล่าวโดยไม่ขาดตกบกพร่องแล้วมีหน้าที่ที่จะต้องให้สิ่งตอบแทนแก่หัวเมืองประเทศราชเป็นการแลกเปลี่ยนกันด้วยดังนี้

1. การให้ความช่วยเหลือทางการทหาร มีตัวอย่างปรากฏชัดเจนในสมัยรัชกาลที่ 1 ว่า กรุงเทพฯ ได้ให้ความช่วยเหลือในด้านนี้อย่างเข้มแข็งแก่หัวเมืองในล้านนา เมื่อมีกองทัพพม่ายกมาโจมตีล้านนา จะขอความช่วยเหลือจากกรุงเทพฯ ทุกครั้ง เพราะในขณะนั้นล้านนายังขาดกำลังคนที่จะช่วยป้องกันอันตรายจากพม่า กรุงเทพฯ จึงต้องทำหน้าที่ป้องกัน และให้ความช่วยเหลือทางการทหารนำกองทัพนาคับไล่พม่าออกจากล้านนา จนล้านนาสามารถพึ่งตัวเองได้ในตอนปลายสมัยรัชกาลที่ 1
2. การให้ความช่วยเหลือในด้านจัดส่งสิ่งของสำหรับบ้านเมืองที่ล้านนาขาดแคลนและขอร้องลงมา โดยปกติเจ้านายในหัวเมืองล้านนาจะขอรับพระราชทานสิ่งของสำหรับบ้านเมืองขึ้นไปในโอกาสที่ได้คุมส่วยลงมาทูลเกล้าฯ ถวาย และแจ้งขอราชการที่กรุงเทพฯ

จำนวนของที่พระราชทานขึ้นไปนี้ บางครั้งก็มีจำนวนน้อย บางครั้งก็มีจำนวนมาก เป็นต้นว่า ใน พ.ศ. 2389 เมืองแพร่ พระเมืองแก้ว พระเมืองแกน พระอินทราชา และบ่าวไพร่ได้คุมส่วยไม้สัก 200 ต้น ผ้าขาวเพลา 200 เพลา ฯลฯ ของเมืองแพร่ลงมาถวายและแจ้งข้อราชการ แล้วขอรับพระราชทานสิ่งของต่างๆ ต่อไปนี้ เพื่อไปใช้งานบ้านเมือง มีร่ม 50 คัน รองเท้า 50 คู่ ชามข้าว 200 ใบ ชามแกง 200 ใบ เป็นต้น และเนื่องจากขอรับพระราชทานหลังจากทูลเกล้าฯ ถวายส่วยแล้ว จึงดูประหนึ่งเป็นของตอบแทนที่กรุงเทพฯ ให้แก่หัวเมืองประเทศราชในโอกาสที่นำส่วยลงมาถวายประจำปี ” (ปริศนา ศิรินาม 2516 : 112-113)

สำหรับสิ่งของที่ทางกรุงเทพฯ มอบให้หัวเมืองประเทศราชตามที่แต่ละเมืองร้องขอแล้วนั้น เมื่อมีโอกาสอื่นที่เหมาะสมก็จะได้พระราชทานตามสมควร จากหลักฐานในคร่าวรับเสด็จพระเจ้านั่งอชาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร ปรากฏว่ามีการเตรียมสิ่งของต่างๆ ไปมากมาย แต่ในคร่าวไม่ได้ระบุว่านำไปมอบให้แก่เมืองใดบ้าง เป็นจำนวนเท่าใด สำหรับ สิ่งของที่คร่าวรับเสด็จพระเจ้านั่งอชาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร ระบุไว้มีดังนี้

สิ่งสมบัติ	จักจัดอ่านนับ	เป็นแผ่นผ้า	เงินคำ
บ่อจจักนับ	มากมายหนานหนา	เต็มทั่วลำ	เรือไฟไควห้อง
ทั้งเจียกขัน	จล็กเกลี้ยงต้อง	กองก่อยอ	ซ้อนครีบ
หลายต่อหลาย	ยายเรียงกะลิบ	ตามช่องห้อง	เรือไฟ

(ยุทธพร นาคสุข 2547 : 39)

อธิบายความ

“ ทรัพย์สินสมบัติที่เตรียมไปมีจำนวนมากมายเหลือคณานับ ประกอบด้วยเครื่องเงิน เครื่องทอง คนโทน้ำขันทั้งเกลี้ยงและแกะสลักลวดลาย บรรทุกเต็มเรือทุกห้อง ” (ผู้วิจัย)

นอกจากหัวเมืองประเทศราชล้านนาจะต้องทำพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาต่อรัฐไทยแล้ว ในส่วนของหัวเมืองใหญ่ในล้านนา เช่น เชียงใหม่ ลำปาง ลำพูน ซึ่งต่างมีเมืองขึ้นของตนเอง เมืองขึ้นเหล่านั้นก็จะมีพันธะของเมืองขึ้นต่อหัวเมืองหลัก เช่นเดียวกัน เช่น นครลำปาง ในสมัยเจ้าหลวงพรมหาภิรมย์ธาดา เจ้าผู้ครองนครลำปางพระองค์ที่ 10 (พ.ศ. 2416 – 2435) เมืองขึ้นของเมืองนครลำปางมีจำนวน 20 หัวเมือง คือ

“1. เมืองพะเยา	2. เมืองลอง	3. เมืองต้า
4. เมืองเมะ	5. เมืองจาง	6. เมืองยาว
7. เมืองงาว	8. เมืองตื๋บ	9. เมืองแจ้ซ็อน
10. เมืองวัง	11. เมืองวังเหนือ	12. เมืองวังใต้
13. เมืองเสริม	14. เมืองเสริมซ้าย	15. เมืองเสริมขวา
16. เมืองเตะ	17. เมืองปาน	18. เมืองมาย
19. เมืองแจ้ห่ม	20. เมืองสบปราบ	

พันธะของเมืองขึ้นที่มีต่อเจ้าผู้ครองนครลำปางมี 3 อย่างคือ หนึ่ง เข้าคารวะปีละ 3 ครั้งในวันกินน้ำสัจจะที่วัดหลวงไชยสัญญาณ (วัดบุญวาทย์วิหาร) สอง ส่งส่วยประจำปีเป็นเครื่องสระเกล้าดำหัวเจ้าผู้ครองนครลำปางในเดือน 7 (เมษายน) และ สาม ของถวายกรณีพิเศษเมื่อพบของหายากหรือของแปลกประหลาดเกิดขึ้นภายในเมือง” (กุเดช แสสนสา 2554 : 12)

จากคร่าวรับเสด็จพระเจ้าเมืองเชียงใหม่นายเชอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากรมีหัวเมืองประเทศราชที่ทำพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาหนึ่งเมืองคือ เมืองกำแพงเพชร ซึ่งการทำพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาของเมืองกำแพงเพชรนั้น เป็นการถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาตามหัวเมือง เนื่องจากพระเจ้าเมืองเชียงใหม่นายเชอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร ทรงเป็นข้าหลวงต่างประเทศองค์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การทำพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาจึงเป็นเครื่องหมายของการแสดงความจงรักภักดี ส่วนหัวเมืองอื่นๆ นั้น ควรมีการศึกษาค้นคว้าต่อไปว่าเมื่อพระเจ้าเมืองเชียงใหม่นายเชอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากรเสด็จขึ้นไปเป็นข้าหลวงพิเศษใน พ.ศ. 2427-2428 นั้นมีการทำพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาด้วยหรือไม่

4. ตำแหน่งเจ้าขันห้าใบ

ตำแหน่งเจ้าขันห้าใบเป็นชื่อตำแหน่งของบุคคลในชนชั้นมูลนายโดย “เจ้าขันห้าใบ¹⁷” เป็นตำแหน่งที่มีในแบบแผนการปกครองล้านนา นักวิชาการอธิบายถึงชนชั้นมูลนายไว้ว่า

“ชนชั้นมูลนายโดยทั่วไปหมายถึงคนที่ไม่ใช่ไพร่ ทาส ภิกษุ หรือข้าพระและอยู่ในฐานะที่มีอภิสิทธิ์เหนือสามัญชน มูลนายจะมีลำดับชั้น เริ่มจากระดับมูลนายชั้นผู้น้อยที่อยู่ได้บังคับบัญชาของมูลนายซึ่งมีความรับผิดชอบสูงกว่า แต่อยู่ใต้การควบคุมของขุนนางหรือเจ้านาย อีกต่อหนึ่งมูลนายในระดับสูงสุดอยู่เหนือกว่ามูลนายทั้งปวงในล้านนา คือ เจ้าเมือง หรือเจ้า

¹⁷ เอกสารเรียกชื่อตำแหน่งแตกต่างกันบ้างคือ เจ้าขันห้าใบ เจ้าขันห้า และกลุ่มเจ้าขันทั้ง 5

หลวง มีฐานะเป็นประมุขของมูลนาย ส่วนมูลนายระดับรองจากเจ้าเมือง คือกลุ่มญาติวงศ์ของเจ้าเมือง ได้แก่ เจ้าอุปราช เจ้าราชวงศ์ เจ้าราชบุตร และเจ้าบุรีรัตน์ ตามลำดับ (กลุ่มเจ้าชั้นที่ 5) ถัดมาจะเป็นเจ้านายบุตรหลานข้าราชการชั้นสูง และเรื่อยจนมาถึงแก่บ้าน (ผู้ใหญ่บ้าน) ซึ่งถือว่าเป็นมูลนายระดับล่างสุด” (สร้อยดี อ่องสกุล 2553 : 480)

ตำแหน่งของเจ้าชั้นห้าใบในชนชั้นมูลนายของล้านนานั้นจึงประกอบไปด้วยเจ้าเมือง เจ้าอุปราช เจ้าราชวงศ์ เจ้าราชบุตร และเจ้าบุรีรัตน์ สอดคล้องกับที่ วรเทวี (ณ ลำพูน) ชลวณิช อธิบายเรื่อง การปกครองบ้านเมืองในล้านนาไว้ว่า

“ การปกครองบ้านเมืองในล้านนาในสมัยที่เป็นประเทศราชของราชอาณาจักรสยาม ประกอบด้วยเจ้าผู้ครองนคร และเจ้านายฝ่ายเหนือที่ดำรงตำแหน่งสำคัญๆ อีก 4 ตำแหน่ง เรียกรวมๆ กันว่า “เจ้าชั้น 5 ใบ” ซึ่งมีหน้าที่ดูแลบ้านเมืองกันคนละด้านได้แก่ 1.) เจ้าอุปราช 2.) เจ้าราชวงศ์ 3.) เจ้าราชบุตร 4.) เจ้าเมืองแก้ว ซึ่งต่อมาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 ได้โปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยน ชื่อตำแหน่งเป็น “เจ้าบุรีรัตน์” เมื่อ พ.ศ. 2399 ตรงกับปีมะโรง ศักราช 1218”

[วรเทวี (ณ ลำพูน) ชลวณิช 2549 : 134]

อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว นักวิชาการด้านประวัติศาสตร์ล้านนา กล่าวถึงความสำคัญของตำแหน่งเจ้าชั้นห้าใบซึ่งเป็นตำแหน่งเจ้านายชั้นสูงสมัยราชวงศ์เจ้าเจ็ดคนว่า

“ มีห้าตำแหน่งคือ เจ้าเมือง พระยาอุปราช พระยาราชวงศ์ พระยาเมืองแก้วหรือบุรีรัตน์ และพระยาราชบุตร เจ้านายทั้งห้าตำแหน่งนี้เป็นเจ้านายที่มีบทบาททางการเมือง และอาจจะเลื่อนฐานะให้สูงขึ้นไปถึงเจ้าผู้ครองนครได้ทุกพระองค์ ต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้แต่งตั้งตำแหน่งเจ้านายเพิ่มขึ้นอีกตำแหน่งหนึ่งคือ เจ้าราชภาติไนย และในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้แต่งตั้งตำแหน่งเจ้านายเพิ่มอีกคือ เจ้าราชสัมพันธ์วงศ์ ตำแหน่งเจ้านาย ทุกตำแหน่งนี้จะแต่งตั้งเจ้านายของทุกเมืองในล้านนา โดยเฉพาะเมืองเชียงใหม่ ลำปาง และลำพูนซึ่งเชื้อสายของพระยาภาวิละปกครองอยู่” (อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว 2516 : 116)

เมื่อพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร เสด็จเข้าเขตเมืองลำปาง พระเจ้าอินทวิชยานนท์เจ้าเมืองเชียงใหม่ให้เจ้าสุริยะเมษะซึ่งเป็นพระโอรส มาคอยรับเสด็จที่เมืองลำปาง ตามคร่าวรับเสด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากรกวีบรรยายไว้ว่า

ส่วนพระองค์ตน	พ่อเจ้าชีวิต	เสวยราชย์ก้อง	เมืองพิงค์
พระทัยใฝ่รู้	ความแน่วความจริง	คิดกระนิง	ศรีนครนอกเข้า
จึงปรึกษาเสง	เทวีแห่งเจ้า	ก็เห็นลายเงา	วาตะ
จึงครานตน	เจ้าสุริยะ	บุตรกรีนเจ้า	ภูธร
ห้อยกย้าย	เป็นฝ่ายโครจร	ไปเมืองละคร	ที่นั่นคอยถ้ำ
ค้นรู้แน่จริง	หื้อพลิกพอกหน้า	กลับคืนมา	อย่าช้า
ค้นบ่หัน	สุพรรณเจ้าฟ้า	หื้อรออยู่ถ้ำ	หันองค์
ยามพระเจ้าฟ้า	ไฟแจ้งใจจง	สุริยวงศ์	จางวางหน่อหน้า
รับบัญชา	อาชญาทูลเกล้า	มาเกณฑ์ครานเอา	ลูกน้อง

(ยุทธพร นาคสุข 2547 : 47)

อธิบายความ

“พระเจ้าอินทวิชยานนท์ เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ มีพระทัยใฝ่รู้ความเป็นจริง ทรงพิจารณาแล้ว จึงปรึกษารื้อกับแม่เจ้าทิพไกรสร ก็เห็นแนวทาง

จึงมีรับสั่งให้เจ้าสุริยะเมฆะ เดินทางไปที่เมืองลำปาง คอยรับเสด็จอยู่ที่เมืองนั้น เมื่อทราบความจริงแน่นอนแล้วให้รีบกลับมาเมืองเชียงใหม่ทันที

ถ้าหากยังไม่พบพระเจ้าน้อยยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร ให้รื้ออยู่จนกระทั่งเห็นองค์เจ้าสุริยะเมฆะรับพระบัญชาแล้ว จึงมาเกณฑ์ไพร่พลเตรียมเดินทางไปลำปาง” (ผู้วิจัย)

“เจ้าสุริยะมีนามเดิมว่าเจ้าสุริยะเมฆะ เป็นพระโอรสของพระเจ้าอินทวิชยานนท์ กับเจ้าแมรินคำ ต่อมาเมื่อพระเจ้าอินทวิชยานนท์ถึงแก่พิราลัยจึงได้รับพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้เป็นเจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ ลำดับที่ 8 (พ.ศ. 2444 – 2452) และเลื่อนยศเป็นเจ้าอินทวโรรสสุริยวงศ์” (ยุทธพร นาคสุข 2547 : 47)

คร่าวกล่าวถึงบทบาทของเจ้าขันห้าใบอีกครั้งหนึ่งเมื่อพระเจ้าอินทวิชยานนท์จะจัดพิธีทูลพระขวัญพระเจ้าน้อยยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร พระองค์ได้มีบัญชาประชุมผู้เกี่ยวข้อง ผู้เข้าประชุมประกอบด้วย เจ้าราชวงศ์ เจ้าบุรีรัตน์ (เจ้าเมืองแก้ว) เจ้าราชบุตรและท้าวพระยาเสนาต่างๆ มาประชุมโดยพร้อมเพรียงกัน กวีบรรยายไว้ว่า

หื้อหามือจัน	วันดีฤกษ์ฟ้า	รับสั่งด้าน	วางลง
ยามพรำนั้น	เผ่าชั้นทั้งโขง	มีราชวงศ์	เจ้าองค์แก่เถ้า
ทั้งเจ้าบุรี	ชาติเชื้อเครือเหง้า	เข้าประชุมใน	สำนัก
ทั้งราชบุตร	องค์เจ้าลูกรัก	ทั้งฝ่ายเจ้า	องค์ชัย
เจ้าสุริยะ	จางวางต่างใจ	คร่าวเครือโย	ลูกเจ้าหลานเจ้า
ท้าวพระญา	เสนาหนุ่มเถ้า	เป็นเกลียวลำเดียว	พิรุณ

(ยุทธพร นาคสุข 2547 : 89)

อธิบายความ

“รับสั่งให้หาวันฤกษ์ดีที่จะจัดพิธีทูลพระขวัญ พระญาติวงศ์ทั้งหลายเข้ามาประชุมในราชสำนักพร้อมเพรียงกัน ประกอบด้วยเจ้าราชวงศ์ เจ้าบุรีรัตน์ เจ้าราชบุตรชาติยะ เจ้าสุริยะจางวาง เจ้าลูกหลานทั้งหลาย พร้อมทั้งพระญา เสนา ทั้งหนุ่มทั้งสูงอายอย่างสามัคคีพร้อมเพรียงกัน” (ผู้วิจัย)

ตำแหน่งเจ้าขันห้าใบที่ปรากฏในคราวตอนนี้ประกอบด้วยเจ้าเมือง เจ้าราชวงศ์ เจ้าบุรีรัตน์ และเจ้าราชบุตร ขาดไปเพียงตำแหน่งเดียวคือเจ้าอุปราช

ลักษณะเด่นของการปกครองในเมืองเชียงใหม่ นั้น เป็นการปกครองโดยเจ้านายมีอำนาจเด็ดขาด นักวิชาการด้านประวัติศาสตร์อธิบายถึงฐานะของเจ้านายในเมืองเชียงใหม่ไว้ว่า “เจ้านายนั้นตามฐานะที่เกิดมามีศักดิ์เท่ากันหมด แต่จะมีความแตกต่างกันต่อเมื่อได้รับการแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งทางการปกครองมี 5 ตำแหน่ง เรียงตามลำดับความสำคัญ คือ เจ้าเมือง อุปราช ราชวงศ์ ราชบุตร บุรีรัตน์ ซึ่งรวมเรียกทั้งหมดว่ากลุ่มเจ้าขันห้าใบ แต่เดิมตำแหน่งเหล่านี้มียศเป็นเพียง “พระยา” เท่านั้น ยกเว้นในบางสมัยที่ราชสำนักกรุงเทพฯ พระราชทานยศ “พระเจ้า” ให้แก่เจ้าเมืองเช่นในปี พ.ศ. 2345 พระราชทานให้พระยาภาวโลหะเป็นพระเจ้าภาวโลหะ พ.ศ. 2396 พระราชทานให้พระเจ้าเชียงใหม่ มโหตรประเทศ ต่อมาใน พ.ศ. 2399 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชประสงค์เปลี่ยนตำแหน่ง “พระยา” ให้เป็นตำแหน่ง “เจ้า” ยกเว้นแต่เมืองขึ้นของเมืองประเทศราชให้เป็นพระยาตามเดิม ดังนั้น ตำแหน่งเจ้าขันห้าใบทั้งเมืองเชียงใหม่ ลำพูน ลำปาง จึงมียศเป็นเจ้าเมืองทั้งสิ้น แต่สำหรับชาวเมืองล้านนา เจ้านายซึ่งสืบเชื้อมาจากพระยาสุลวะวาทยังสงครามนั้น มีฐานะดำรงตำแหน่งทางการปกครองและบุตรหลาน มีฐานะเป็นเสมือนพระเจ้าแผ่นดิน และพระราชวงศ์ของเชียงใหม่ถึงแม้ว่าเจ้านายตระกูลนี้โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระเจ้าภาวโลหะได้ขับไล่

พม่าออกจากล้านนาและพื้นฟู เมืองเชียงใหม่ ภายใต้การสนับสนุนของราชสำนักกรุงเทพฯ ทำให้ได้รับความนิยมนกย่องและเคารพนับถือจากชาวล้านนาทั้งสามเมือง คือ เชียงใหม่ ลำพูน ลำปางเป็นอันมากในตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ เมื่อกล่าวถึงพระยาภาวโณ และเจ้าเมืองทั้งสามตลอดจนพระยาอุปราช ราชวงศ์ ราชบุตร จะออกนาม “พระเป็นเจ้า” และ “เจ้า” อยู่เป็นปกติ” (วิไล สุทธิศิริกุล 2527 : 41)

มณฑลพายัพ หรือหัวเมืองลาวเฉียงในสมัยพระเจ้าอินทวิชยานนท์ มีหัวเมืองใหญ่ที่สำคัญอยู่สามเมืองคือ เชียงใหม่ ลำพูน และลำปาง เจ้าผู้ครองนครและเจ้าชั้นห้าใบล้วนสืบเชื้อสายมาจากตระกูลพระยาสุระวาทไชยสงคราม คุณสมบัติของเจ้านายที่จะสามารถขึ้นมามีตำแหน่งเจ้าชั้นห้าใบนั้น ส่วนใหญ่เป็นเจ้านายที่มีความสามารถในการสงครามเป็นสำคัญ (วิไล สุทธิศิริกุล 2527 : 43) อำนาจทางการเมืองในเชียงใหม่ ขึ้นอยู่กับความสามารถของเจ้านายคนนั้นๆ อำนาจหน้าที่ของเจ้าเมือง เจ้าเมืองมักทำหน้าที่เป็นหัวหน้าในการติดต่อกับรัฐต่างๆ เป็นผู้มีบทบาทในการประกอบพิธีกรรมอันได้แก่ พิธีสงกรานต์ การขอฝน อันเกี่ยวข้องกับศาสนาและความเชื่อในท้องถิ่น แต่ตำแหน่งเจ้าชั้นห้าใบนั้นไม่มีเอกสารบ่งบอกไว้แน่ชัดว่า แต่ละตำแหน่งทำหน้าที่อะไรบ้างโดยตำแหน่งเจ้าอุปราชเป็นตำแหน่งที่มีอำนาจรองจากเจ้าเมือง ตามรูปศัพท์จากพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถานแปลว่า อุปราช (อุปะหาราด,อุปหาราด) (โบ) น.เรียกตำแหน่งรองพระเจ้าแผ่นดินซึ่งเรียกกันอย่างสามัญว่า วังหน้า (ราชบัณฑิตยสถาน 2538 : 956) โดยจะทำการแทนเจ้าเมืองเมื่อเจ้าเมืองไม่อยู่หรือป่วย ถ้าเจ้าเมืองสิ้นชีวิต อุปราชจะได้ขึ้นเป็นเจ้าเมืองแทน ในบางสมัยที่เจ้าเมืองเชียงใหม่ผู้นั้นอยู่ในตำแหน่งเมื่อชราภาพแล้ว อุปราชนั้นจะมีอำนาจมากกว่าเจ้าเมือง เช่น ในสมัยพระยาเชียงใหม่พุทธวงศ์ (พ.ศ. 2368 – 2398) พระยาอุปราชมหาวงษ์ จัดการดูแลบ้านเมืองทั้งการศึกสงคราม การเดินทางไปกรุงเทพฯ เพื่อรับพระราชทานเครื่องยศ การบริหารราชการ บ้านเมือง

ตำแหน่งเจ้าชั้นห้าใบในเชียงใหม่ผู้นั้นไม่มีเอกสารบ่งบอกไว้แน่ชัดว่าแต่ละตำแหน่งทำหน้าที่อะไรแต่จากการศึกษาค้นคว้าพบว่า ดร.ริชาร์ดสัน¹⁸ (Dr.Richardson) ซึ่งเดินทางเข้ามาในเชียงใหม่หลายครั้งในระหว่างปี 2372 โดยพระยาอุปราชมีหน้าที่จัดการเกี่ยวกับการบริหารและการเงินของเมือง ในปี 2377 ดร.ริชาร์ดสัน ได้เดินทางเข้ามาเจรจาซื้อขายโค กระบือในเชียงใหม่

¹⁸ ดร.ริชาร์ดสัน (Dr.Richardson) เป็นข้าหลวงอังกฤษประจำประเทศพม่า เดินทางเข้ามาในนครลำพูนพร้อมกับกลุ่มพ่อค้าเงี้ยว 12 คน เพื่อเจรจาซื้อขายโคและกระบือในเชียงใหม่และลำพูน หลังจากนั้น ดร.ริชาร์ดสัน ก็ได้เดินทางไปมาระหว่างพม่ากับล้านนาอีกหลายครั้ง

และลำพูน ได้ตกลงการค้ากับพระยาอุปราชมหาหงส์ (วิไล สุทธิศิริกุล 2527 : 43)

พระเจ้าอินทวิชยานนท์นั้น พระองค์มีบุคลิกภาพที่ขาดความเป็นผู้นำ เอกสารหลายแห่งกล่าวถึงบุคลิกภาพด้านนี้ของพระองค์ไว้เช่น คาร์ล บ็อค ผู้เขียนหนังสือเรื่อง *Temples and Elephants* ซึ่ง เสถียร พันธรังสี และ อัมพร ทิชะระ แปลและเรียบเรียงในชื่อภาษาไทยว่า “ท้องถิ่นสยามยุคพระพุทธเจ้าหลวง” บรรยายบุคลิกภาพของพระองค์ไว้ว่า

“พระองค์มีท่าทางเหมือนดังที่เล่าลือกันอยู่อย่างหนึ่งคือ เป็นผู้มีใจเมตตากรุณาแต่อ่อนแอ เพราะปรากฏว่าทรงอยู่ได้อำนาจชายา ซึ่งคงจะเป็นหญิงที่เข้มแข็งทีเดียวเพื่อให้ความพอดีกับความอ่อนแอของเจ้าหลวง ชายาองค์นี้เป็นชายาองค์ที่ 3 เมื่อเจ้าหลวงสมรสด้วย เจ้านางไม่เพียงแต่บังคับให้เจ้าหลวงบวชเท่านั้นแต่ยังบังคับให้ปลดพวคนางสนมทั้งหลายออกไปด้วย เจ้าหลวงไม่ได้บวชอยู่นานนัก คงจะราว 7 วันเท่านั้น” (เสถียร พันธรังสีและอัมพร ทิชะระ 2550 : 203)

เมืองเชียงใหม่ซึ่งเป็นเมืองหลักของมณฑลพายัพก่อนที่พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตรัตนากร เสด็จขึ้นไปเป็นข้าหลวงพิเศษ (พ.ศ. 2427 – 2428) นั้น อำนาจทางการปกครองมิได้เป็นของพระเจ้าอินทวิชยานนท์ทั้งหมด บุคคลที่มีบทบาทมากคือ เจ้าอุปราชนุญทวงษ์ เจ้าอุปราชนุญทวงษ์นี้มีอำนาจมากดังปรากฏในบันทึกของ คาร์ล บ็อค กล่าวถึงอำนาจของเจ้าอุปราชมืองเชียงใหม่ปี พ.ศ. 2424 ไว้ว่า

“แต่เรื่องสำคัญที่ข้าพเจ้ากลัวนักก็คือ เจ้าหลวงตกอยู่ในอุ้งมือของเจ้าอุปราช ซึ่งเป็นผู้สะสมกำลังไพร่พลไว้มากมายยิ่งกว่าตัวเจ้าหลวงผู้เป็นเพียงครองนครอยู่แต่ตำแหน่งเท่านั้นเอง เจ้าอุปราชสามารถมีคำสั่งปฏิเสธและออกคำสั่งลบล้างคำสั่งของเจ้าหลวงได้เสมอ แต่เรื่องต่อไปนี้จะแสดงให้เห็นได้เป็นอย่างดีว่าเจ้าหลวงตกอยู่ในอำนาจของเจ้าอุปราชเพียงไร และคงไม่มีอะไรมากไปกว่าแสดงให้เห็นว่าเจ้าสององค์นี้ครองอำนาจร่วมกันได้อย่างไร เมื่อข้าพเจ้าอยู่ที่เชียงใหม่เจ้าหลวงได้สั่งให้ “ข้าวัด¹⁹” จำนวนหนึ่งจากบ้าน “ชาตอง” อันเป็นหมู่บ้านเล็กๆ ใกล้เมืองไปช่วยสร้างโบสถ์หลังใหม่ที่กำลังสร้างอยู่ในเมือง พวกชาวบ้านไม่พอใจจะทำงานใดๆ ทั้งนั้นจึงพากันไปเฝ้าเจ้าอุปราชและนำของไปถวาย เพื่อขอร้องให้ช่วย

¹⁹ ข้าวัด คือ บุคคลที่ถูกถวายให้แก้วัด มีหน้าที่รับใช้พระสงฆ์

พวกเขาให้พ้นจากความจำเป็นที่จะต้องปฏิบัติตามคำสั่งของเจ้าหลวงเจ้าอุปราชก็ประทานอนุญาตโดยไม่ต้องมีพิธีตองอะไรเลย และสั่งให้คนพวกนั้นกลับบ้านได้ทันทีเจ้าหลวงก็ไม่มีอำนาจอะไรที่จะบังคับให้ผู้คนปฏิบัติตามคำสั่ง...ดังนั้นที่เชียงใหม่จึงมีเจ้าเมืองสององค์ครองราชบัลลังก์ร่วมกัน” (เสฐียร พันธรัล และอัมพร ทิษะระ 2550 : 203)

บทบาททางการเมืองการปกครองที่โดดเด่นของเจ้าอุปราชในสมัยที่เชียงใหม่ ลำพูน ลำปาง เป็นหัวเมืองลาวเฉียง ก่อนจะได้รับการปฏิรูปเป็นมณฑลพายัพนั้นมีหลายสมัยที่พระยาอุปราชมีอำนาจมากกว่าเจ้าเมือง โดยใน สมัยพระยาเชียงใหม่พุทธวงษ์ (พ.ศ. 2363 – 2389) พระยาอุปราชมหาวงษ์มีอำนาจมาก ในสมัยพระเจ้ามโหตรประเทศ (พ.ศ. 2389 – 2397) พระยาอุปราชบุญทวงษ์ เป็นผู้มืบทบาททางการเมืองมาก โดยกระบวนการสืบทอดตำแหน่งเจ้าเมืองนั้น มักขึ้นอยู่กับฐานะอำนาจที่เจ้านาย แต่ละคนมีอยู่นั้น และตำแหน่งเจ้าเมืองส่วนใหญ่ ตำแหน่งอุปราชมักมีโอกาสเป็นเจ้าเมืองมากกว่าตำแหน่งอื่น ๆ เห็นได้จากเจ้าเมืองเชียงใหม่ เกือบทุกคนเคยได้ดำรงตำแหน่งอุปราชมาก่อนเป็นเจ้าเมือง ยกเว้นพระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์ ที่ดำรงตำแหน่งพระยาบุรีรัตนแล้วขึ้นมาเป็นเจ้าเมือง (วิไล สุทธิศิริกุล 2527 : 45) แต่ในสมัยที่พระเจ้านั่งยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากรเสด็จมาดำรงตำแหน่งข้าหลวงพิเศษที่เชียงใหม่ นั้นเจ้าอุปราชบุญทวงษ์²⁰ ได้ถึงแก่พิราลัยไปก่อนหน้านี้อยู่แล้ว (พ.ศ. 2425) พระยาพรหมโวหารผู้แต่งคราวรับเสด็จพระเจ้านั่งยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากรจึงมิได้เอ่ยชื่อและตำแหน่งไว้ในคราวเลย

5. ตำแหน่งเจ้าสนามหลวง

นอกจากตำแหน่งเจ้าขันห้าใบ ในคราวรับเสด็จพระเจ้านั่งยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร พระยาพรหมโวหารกวี ยังกล่าวถึงกลุ่มบุคคลสำคัญอีกตำแหน่งหนึ่ง คือ กลุ่มของขุนนาง “เจ้าสนามหลวง” ซึ่งมีหน้าที่ช่วยกลุ่มเจ้านาย (กลุ่มเจ้าขันห้าใบ) บริหารราชการบ้านเมือง เจ้าสนามหลวงเป็นลักษณะการปกครองภายในของล้านนา โดยที่อำนาจสิทธิขาดในการปกครองบ้านเมืองของล้านนานั้นเป็นของเจ้าผู้ครองนครต่าง ๆ นอกจากนี้ยังมีตำแหน่งทางการเมือง

รองลงมาจากตำแหน่งเจ้าเมืองอีก 4 ตำแหน่ง ได้แก่ พระยาอุปราชา พระยาราชนคร พระยาราชวงศ์ และพระยารัตนเมืองแก้ว (พระยาบุรีรัตน์) หรือตำแหน่ง “เจ้าขันห้าใบ” ดังกล่าวมาแล้วข้างต้น ตำแหน่งต่างๆ เหล่านี้นับว่าเป็นตำแหน่งผู้ช่วยของเจ้าผู้ครองนครของแต่ละเมือง ส่วนเค้าสนามหลวงเป็นลักษณะของศูนย์กลางของการปกครอง และการบริหารงานทั้งปวงของแต่ละหัวเมือง ซึ่งแต่ละหัวเมืองจะมีคຸ່ມของเจ้าผู้ครองนคร ในแต่ละเมืองเป็นศูนย์กลางการบริหารงาน เรียกว่า “เค้าสนามหลวง” หรือ “เค้าสนามหลวง” เค้าสนามหลวงจะมีขึ้นเมื่อไรไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัด แต่หลักฐานที่ค้นพบที่กล่าวถึงเค้าสนามหลวงนี้ ปรากฏในสมัยรัชกาลที่ 2 ซึ่งพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ กล่าวถึง เค้าสนามหลวงไว้ว่า....

“ในปีชวด อัฐศกนั้น ลาวมีชื่อหมอกวญ ไปเที่ยวโพนช้างในป่าแขวงเมืองเชียงใหม่มกคล้อง ได้ช้างพลายช้างหนึ่ง... รูปงามหูหางสรรพเจ้าเข้าไม้ไว้แล้วกลับมาที่ชุมชุม เวลาคืนวันนั้นฝนตกหนัก ครั้นรุ่งขึ้นเวลาเช้าเจ้าของออกไปดูเห็นช้างนั้นขาวเปลืองไปทั้งตัว รู้ว่าเป็นช้างเผือก จึงเอาความมาบอกกับสนามว่าคล้องได้ ช้างเผือกช้างหนึ่ง สนามจึงไปแจ้งความแก่พระยาเชียงใหม่” (พงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์สมัยรัชกาลที่ 2 ของพระยาทิพากรวงศ์ อ้างใน พร้อมพงศ์ ณ เชียงใหม่ 2518 : 22)

ในการปกครองส่วนท้องถิ่นของล้านนา ก่อนหน้าที่จะมีการปรับปรุงการปกครองในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หัวเมืองล้านนามีการแบ่งการปกครองออกเป็นแคว้น มีหัวหน้าแคว้นเรียกว่า “แคว้น” แต่ละแคว้นแบ่งออกเป็นหมู่บ้านมีหัวหน้าหมู่บ้าน เรียกว่า “แก้ว” ปกครองดูแลแต่ไม่มีอำนาจจะสั่งการใดๆ ทั้งสิ้น อำนาจในการสั่งการที่แท้จริงคงอยู่ที่เค้าสนามหลวงอันเป็นศูนย์กลางของการปกครองและการบริหารดังมีนักวิชาการอธิบายถึงเค้าสนามหลวง ดังนี้

ภูเดช แสนสา อธิบายถึงระบบการปกครองของเมืองนครลำปาง ซึ่งเป็นเมืองหนึ่งในมณฑลพายัพไว้ในเรื่อง “ระบบการปกครองของเมืองนครลำปางในเอกสารจดหมายเหตุ” สรุปได้ว่าระบบการปกครองของเมืองนครลำปางสมัยราชวงศ์เจ้าเจ็ดตน (ทิพจักราชวงศ์) ยุคประเทศราชของสยาม พ.ศ. 2317 – 2427 นั้น โครงสร้างการปกครองแบ่งออกเป็น 2 กลุ่มคือ (1) กลุ่มเจ้านาย และ (2) กลุ่มขุนนาง กลุ่มเจ้านายคือกลุ่มเจ้าขันห้าใบดังกล่าวมาแล้ว ส่วนกลุ่มขุนนางนั้นก็คือกลุ่มที่เรียกว่า “เค้าสนามหลวง” ดังอธิบายไว้ว่า

“กลุ่มขุนนางก็จัดเป็นกลุ่มชนชั้นปกครองที่มีสถานะรองลงมาจากกลุ่มเจ้านายเชื้อพระวงศ์ ขุนนางตำแหน่งต่างๆ จะไม่มีการสืบทอดตำแหน่งตามสายโลหิต แต่ผู้ที่เกิดในตระกูลขุนนางก็มีโอกาสสูงกว่าสามัญชนทั่วไปที่จะได้เข้ารับราชการเป็นขุนนางเหมือนบรรพบุรุษ ภายในเมืองนครลำปาง มีตำแหน่งขุนนางสำคัญบริหารส่วนกลางที่เรียกว่า “ขุนนางเสนาเค้าสนามหลวง” มีทั้งหมดจำนวน 32 ตำแหน่ง ขุนนางเสนาเค้าสนามหลวงมีลำดับศักดิ์สูงต่ำหลากหลายระดับตามที่เจ้าผู้ครองนคร โปรดประทานแต่งตั้ง แบ่งออกเป็น 2 กลุ่มคือ พญาพื้นทั้ง 4 หรืออาจเรียกว่า “พ่อเมืองทั้ง 4” “สิงเมืองทั้ง 4”

หรือ “สิงเมืองทั้ง 4” กับ “ขุนเมืองทั้ง 28” พญาพื้นเป็นขุนนางชั้นผู้ใหญ่มียศเป็น “เจ้าพญาหลวง” ภายในเมืองนครลำปางมี 4 คน คือ “ปฐมอรรคมหาเสนาธิบดี” เป็นขุนนางชั้นสูงสุดมี 1 ตำแหน่ง และมี “อรรคมหาเสนาบดี” รองลงมาอีก 3 ตำแหน่ง ส่วนเสนาบดีที่เรียกว่าขุนเมืองอีก 28 ตำแหน่ง ก็มียศศักดิ์เรียงลำดับกันตามชั้นผู้ใหญ่ผู้น้อยที่เจ้าผู้ครองนคร โปรดประทานแต่งตั้ง เรียงลำดับลงไปตั้งแต่

(1) เจ้าพญา	(2) พญาหลวง
(3) พญา	(4) อาญา
(5) แสนหลวง	(6) แสน
(7) ท้าว	(8) หาญ
(9) หมื่นหลวง	(10) หมื่น

และภายในเค้าสนามหลวงก็จะมีขุนนางผู้ช่วยเสนาบดีเค้าสนามหลวงทั้ง 32 ตำแหน่งอีกจำนวนหนึ่งซึ่งอาจได้รับแต่งตั้งยศหรือยังไม่มียศก็ได้แล้วแต่ความดีความชอบ” (ภูเดช แสนสา 2554 : 1)

ในคราวรับเสด็จพระเจ้านองยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร มิได้กล่าวถึงการปกครองแบบเค้าสนามหลวงไว้โดยตรง เช่นเดียวกับตำแหน่งเจ้าขันห้าใบแต่จากบริบทของคราวทำให้ทราบว่า เป็นกลุ่มขุนนาง “เค้าสนามหลวง” ในสมัยที่พระเจ้าอินทวิชยานนท์ได้ ประชุมเตรียมการจัดพิธีทูลพระขวัญพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร คณะผู้เข้าประชุมประกอบด้วยกลุ่มเจ้าขันห้าใบ คือเจ้าผู้ครองนคร เจ้าราชวงศ์ เจ้าบุรีรัตน์ เจ้าราชบุตร พร้อมทั้งท้าวพระญา เสนาหนุ่มเก่า ซึ่งก็คือเค้าสนามหลวงนั่นเอง ดังคราวบรรยายว่า

ยามพร้านั้น	เผ่าขันทั้งโขง	มีราชวงศ์	เจ้าองค์แก้ว
ทั้งเจ้าบุรี	ชาติเชื้อเครือเหง้า	เข้าประชุมใน	สำนัก

ทั้งราชบุตร	องค์เจ้าลูกรัก	ทั้งฝ่ายเจ้า	องค์ชัย
เจ้าสุริยะ	จางวางต่างใจ	คร่าวเครือใย	ลูกเจ้าหลานเจ้า
ท้าวพระญา	เสนาหนุ่มเฒ่า	เป็นเกลียวลำเดียว	พิรุณ

(ยุทธพร นาคสุข 2547 : 89)

อธิบายความ

“ยามนั้นพระญาดวงศ์ทั้งหลายได้แก่ เจ้าราชวงศ์ ญาดวงศ์ผู้ใหญ่ เจ้าบุรีรัตน์ เข้าประชุมในราชสำนัก พร้อมทั้งเจ้าราชบุตร เจ้าสุริยะ เจ้าลูกเจ้าหลาน พร้อมทั้งท้าวพระญาทั้งหนุ่มทั้งสูงอายุ สามัคคีกลมเกลียวกันมาประชุม” (ผู้วิจัย)

เค้าสนามหลวงนั้นประกอบด้วยเจ้านายชั้นสูง และข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ จำนวน 32 คน ทำหน้าที่ให้คำปรึกษาและช่วยเหลือเจ้าผู้ครองนครทำการปกครองบ้านเมือง โครงสร้างดังกล่าวยังคงรูปแบบเดิมจนถึงสมัยปฏิรูปการปกครองมณฑลพายัพ (สรัสวดี อ๋องสกุล 2553 : 354)

พระยาพรหมโวหาร ผู้แต่งคราวรับเสด็จพระเจ้านั่งยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร ไม่ได้ระบุถึงตำแหน่ง “เค้าสนามหลวง” ไว้อย่างเป็นทางการแต่จากการบริบทของคำประพันธ์สันนิษฐานว่าคำว่า ท้าวพระญาเสนา นั้นควรจะหมายถึงตำแหน่งขุนนาง “เค้าสนามหลวง” ทั้งสิ้น

6. ตำแหน่งข้าหลวงตามหัวเมือง

ความเป็นมาของตำแหน่งข้าหลวงตามหัวเมือง

ตำแหน่งซึ่งมีอำนาจหน้าที่ในการปกครองบริหารกิจการบ้านเมืองของล้านนา นอกจากกลุ่มเจ้าชั้นห้าใบ ซึ่งเป็นกลุ่มของเจ้านาย กลุ่มเค้าสนามหลวงซึ่งเป็นกลุ่มของขุนนางแล้ว ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังมีตำแหน่งข้าหลวงตามหัวเมืองเกิดขึ้นอีกตำแหน่งหนึ่งในล้านนา ข้าหลวงตามหัวเมืองนั้นจะถูกส่งมาจากกรุงเทพฯ ข้าหลวงตามหัวเมืองเป็นตำแหน่งข้าหลวงที่เกิดขึ้นจากการรวมหัวเมืองประเทศราชล้านนาเข้าสู่ส่วนกลาง ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตรงกับรัชสมัยพระเจ้าอินทวิชยานนท์ ของมณฑลพายัพ ผลของการปฏิรูปการปกครองทำให้สถาบันพระมหากษัตริย์มีอำนาจอย่างแท้จริงเป็นครั้งแรก

แรก ซึ่งก่อนหน้านี้แม้ว่าจะมีการปกครองในระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์แต่พระมหากษัตริย์ไม่มีอำนาจอย่างแท้จริง ด้วยอำนาจของรัฐในช่วงก่อนการปฏิรูปการปกครองกระจายอยู่หลายศูนย์อำนาจ คือ ทั้งกลุ่มขุนนางชั้นสูงในส่วนกลางและเจ้าเมืองประเทศราชตามภูมิภาคต่าง ๆ ดังนั้นการปฏิรูปการปกครองสมัยรัชการที่ 5 จึงก่อให้เกิดรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ คือรัฐที่มีสถาบันพระมหากษัตริย์เป็นศูนย์รวมอำนาจเพียงแห่งเดียว (สร้อยดี อ่องสกุล 2553 : 409) แต่เนื่องจากดินแดนล้านนาหรือมณฑลพายัพนั้น อยู่ห่างไกลจากรัฐบาลกลางมากประกอบกับการเกิดความขัดแย้งกับอังกฤษอันเกิดจากปัญหาเกี่ยวกับกิจการป่าไม้และปัญหาความวุ่นวายในหัวเมืองชายแดนทำให้อังกฤษเสียผลประโยชน์จนเป็นที่มาของการทำสนธิสัญญาเชียงใหม่²¹ (The Treaty of Chiangmai) ฉบับแรกใน พ.ศ. 2416 ซึ่งหลังจากทำสนธิสัญญาแล้ว รัฐบาลกลางได้ส่งพระนรินทรราชเสนี (พุ่ม ศรีไชยยันต์) ปลัดบัญชากรมพระกลาโหมไปเป็น “ข้าหลวงสามหัวเมือง” ประจำเชียงใหม่ เพื่อควบคุมดูแลและแก้ไขปัญหาดังกล่าวข้างต้นในเมืองเชียงใหม่ ลำปาง และลำพูน ตามที่ระบุในสัญญาเชียงใหม่ขณะข้าหลวงประกอบด้วย ข้าหลวงสามหัวเมือง หลวงเสนีย์พิทักษ์จากกรมมหาดไทยเป็นข้าหลวงที่ 2 และทหาร เสมียน ทนาย ล่าม ไพร ประมาณ 70 คน ทุกคนได้รับพระราชทานเงินปีรวมทั้งสิ้น 162 ชั่ง 12 ตำลึง นับเป็นครั้งแรกที่รัฐบาลกลางได้ส่งข้าหลวงขึ้นไปประจำการที่เชียงใหม่ เพราะก่อนหน้านี้รัฐบาลกลางเคยส่งแต่ข้าหลวงเฉพาะกิจขึ้นมาเท่านั้น (สร้อยดี อ่องสกุล 2553 : 414)

ผู้ดำรงตำแหน่งข้าหลวงสามหัวเมือง ขณะที่พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากรเสด็จขึ้นไปเป็นข้าหลวงพิเศษนั้นคือ พระยาราชสัมภารากร²² (เลื่อน สุรนันทน์) ผู้ได้รับโปรดเกล้าฯ จากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้ดำรงตำแหน่งระหว่าง พ.ศ. 2426 – 2428 กวีกล่าวถึง พระยาราชสัมภารากรไว้ในพิธีทูลพระขวัญ ที่ทางเมืองเชียงใหม่จัดขึ้นเพื่อทูลพระขวัญพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากรว่า

²¹ดูรายละเอียดของสนธิสัญญาเชียงใหม่ ในภาคผนวก ก

²²พระยาราชสัมภารากรเดินทางมาถึงนครเชียงใหม่ก่อนพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากรประมาณหนึ่งปีดูรายละเอียดในส่วนประวัติศาสตร์สังคม

พากันปีติ	ชมบานชื่นยาว	ได้หันเงืองเจ้า	ภูธร
เจ้าท่ายน้ำ ²³	สัมภารกร	ทั้งพระอุดร ²⁴	ประชุม
พร้อมหน้า			
เชิงบรรดา	มาจากใต้หล้า	วันทำม้ง	กละ
(ยุทธพร นาคสุข 2547 : 95)			

อธิบายความ

“ต่างพากันปีติยินดีที่ได้เห็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร เจ้าท่ายน้ำ พระยาราชสัมภารกร พระอุดรพิศดาร มาประชุมพร้อมกัน เพื่อเตรียมจัดงานในวันมงคล” (ผู้วิจัย)

พระยาราชสัมภารกร (เลื่อน สุรนันทน์) เป็นข้าหลวงสามหัวเมือง (เชียงใหม่ ลำพูน ลำปาง ในช่วง พ.ศ. 2426 – 2428) ท่านเดินทางมาถึงนครเชียงใหม่ ก่อนพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร และได้แต่งโคลงนิราศระยะทางเมืองนครเชียงใหม่ซึ่งบรรยายเส้นทางและการเดินทางของท่านไว้ด้วย (ยุทธพร นาคสุข 2547 : 95)

พระยาราชสัมภารกรนั้นตามประวัติที่ปรากฏในหนังสือ “ราชสัมภาระกรลิขิต ซึ่งสนั่น ธรรมธิบุรณาการ และจัดทำอธิบาย มีรายละเอียดดังนี้

“ชื่อเลื่อน ข้างมารดาเกี่ยวเป็นพระญาติวงศ์ในพระเจ้ากรุงธนบุรี เป็นข้าหลวงเดิมในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เล่าเรียนในสำนักวัดบวรนิเวศวิหาร แต่ครั้งยังทรงผนวชอยู่ครั้งได้เสวยศิริราชสมบัติ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นนายสรพวิไชยหุ้มแพรนายยาม, พระแสงเวรเดชกับได้ทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้าฯ ทรงสอนวิธีถวายพระแสงหอก ง้าว ให้ด้วยแล้วกราบถวายบังคมลาบวชในสำนักสมเด็จพระวรมรรदन (ทับ) วัดโสมนัสวิหาร ครั้นสึกออกมาถวายพระราชกุศลแล้ว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นที่หลวงอินทโทยะ ปลัดกรมพระคลัง ราชการ ต่อมาจนถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ตะติยานจุลจอมเกล้าสืบตระกูลดวงหนึ่ง แล้วทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนที่ขึ้น

²³ พระท่ายน้ำเป็นบรรดาศักดิ์ขุนนางไทย เป็นตำแหน่งขุนนางชั้นสูงระดับนาหมื่นที่ต่ำกว่าจุลศตมภ์ สันนิษฐานว่าเป็นขุนนางที่แต่งตั้งมาจากสยาม เช่นเดียวกับพระอุดรพิศดาร ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้ดำรงตำแหน่งปลัดเมืองเชียงใหม่ (Wikipedia.org/miki ค้นคืนวันที่ 10 มีนาคม 2556)

²⁴ พระอุดรพิศดาร ปลัดเมืองเชียงใหม่

เป็นพระยาราชสัการการ เจ้ากรมคลังราชการได้แต่งโคลงรามเกียรติ์ห้องมัยราพและโคลงต่างๆ ถวายเป็นที่พอพระราชหฤทัย แล้วทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ขึ้นไปเป็นข้าหลวงใหญ่รักษา ราชการ ณ เมืองนครเชียงใหม่ได้รับพระราชทานโต๊ะทองคำทองเป็นเครื่องยศ ครั้งกลับลงมา กรุงเทพฯ ได้แต่งโคลงนิราศระยะทางเมืองนครเชียงใหม่ขึ้นทูลเกล้าฯ ถวาย 1 เล่ม แล้วได้รับ พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ช้างเผือกสยามชั้นที่ 3 หนึ่งดวง แล้วจึงถึงแก่กรรม ”

(สนั่น ธรรมธิ 2543 : ความนำ)

ในโคลงนิราศระยะทางเมืองนครเชียงใหม่ได้ระบุวันเดือนปี ที่ท่านออกเดินทางและ เขียนนิราศไว้โดยละเอียดคือ

พุทธสิบลีค่าขึ้น	เดือนมา มะเส
ปีมะเมียจัตวา	ศกใช้
พันสองสตะตรา	สี่สิบ สี่เอย ²⁵
ยามศศิเข้าได้	ฤกษ์ตั้งอีสาน

(สนั่น ธรรมธิ 2543 : 2)

อธิบายความ

“ วันพุทธขึ้น 14 ค่ำ เดือนมาฆะ จุลศักราช 1244 ปีมะเมีย จัตวาศก ยามเข้าได้ ฤกษ์จันทร์ ตั้งทิศอีสาน ” (ผู้วิจัย)

สำหรับหน้าที่ที่พระยาราชสัการการ (เลื่อน สุรนันทน์) จะต้องปฏิบัติที่ท่านบรรยายไว้ในตอนต้นของโคลงนิราศ อย่างละเอียดชัดเจนดังนี้

ราชสัการการ	ตราให้จรเชียงใหม่
ว่าเวียงชัยลำพูน	คุณนครลำปาง
ทุกด่านทางตรวจตรา	ศึกมีมาต่อรับ
รับบคคีความ	การเมืองสามช่วยคิด
ปลิดร้องไพร่ให้สุข	กล้า ²⁶ รุกเรื่องราว
ฟ่องหาหลวงยังศาล	ต่างประเทศขนชำระ
กะดัดสินตามบท	ให้กำหนดกฎหมาย

(สนั่น ธรรมธิ 2543: 2)

²⁵ ตรงกับวันพุธที่ 2 พฤษภาคม พ.ศ. 2426

²⁶ คนล้านนา เรียกชาวอินเดียวว่า “กล้าคำ” และเรียกฝรั่งเศสว่า “กล้าเผือก”

อธิบายความ

“ให้พระยาราชสัมภารากรว่าราชการที่เมืองเชียงใหม่ เมืองลำพูน เมืองลำปาง ตรวจตราทางด่าน ต่อด่านข้าศึกศัตรู ระงับคดีความของทั้งสามหัวเมือง บำบัดทุกข์บำรุงสุขให้ประชาชนกรณีมีชาวตะวันตกฟ้องร้องชาวล้านนาให้ทำหน้าที่ตระลาการตัดสินคดีตามตัวบทกฎหมาย ” (ผู้วิจัย)

การส่งข้าราชการจากไทยขึ้นไปเป็นข้าหลวงสามหัวเมืองนั้น กระทำหลังจากที่ทำสนธิสัญญาเชียงใหม่ครั้งแรกใน พ.ศ. 2416 แล้ว รัฐบาลได้จัดการส่งพระนรินทรราชเสนีย์ (พุ่ม ศรีไชยยันต์) ปลัดบัญชีกรมพระกลาโหมไปเป็นข้าหลวงสามหัวเมือง ประจำอยู่ที่เชียงใหม่ เพื่อควบคุมดูแลและแก้ไขปัญหาใน 3 เมือง คือ เชียงใหม่ ลำปาง ลำพูน ตามที่ระบุไว้ในสัญญานั้น โดยมีหลวงเสนีพิทักษ์จากกรมมหาดไทยเป็นข้าหลวงที่ 2 สำหรับพระยาราชสัมภารากรเป็นข้าหลวงสามหัวเมืองคนที่ 3 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชหัตถเลขาถึงพระยาราชสัมภารากร (เลื่อน สุรนันทน์) ถึงอำนาจหน้าที่และขอบเขตในการปฏิบัติงานดังนี้

“ การซึ่งเป็นข้าหลวงสามหัวเมืองนี้ ต้องถือว่าเป็นผู้รักษาอำนาจและรักษาคำสั่งกรุงเทพฯ ที่จะให้เป็นไปได้ตามคำสั่งทุกประการ และต้องรู้ความประสงค์ของกรุงเทพฯ ว่าเราถือว่าเมืองเชียงใหม่ ยังไม่เป็นพระราชอาณาเขตของเราแต่เพราะยังเป็นประเทศราชอยู่ตราบใด แต่เราก็ไม่ได้คิดจะรื้อถอนวงศ์ตระกูลมิให้เป็นประเทศราช เป็นแต่อยากถือยึดเอาอำนาจที่จริง...เมื่อจะว่าโดยย่อแล้ว ให้ลาวเป็นเหมือนหนึ่งเครื่องจักรซึ่งเราจะหมุนไปข้างหน้า ฤมาข้างหลังก็ได้ตามชอบใจ...แต่เป็นการจำเป็นที่จะต้องทำการอย่างนี้ด้วยสติปัญญาเป็นมากกว่าอำนาจกำลัง ต้องอย่าให้ลาเห็นว่าเป็นการบีบคั้นกดขี่ต้องชี้ให้เห็นในการที่เป็นประโยชน์และไม่เป็นประโยชน์เป็นพื้น” (สรัสวดี ประยูรเสถียร 2523 : 74)

เพื่อให้การส่งข้าหลวงขึ้นไปชำระคดีความใน 3 หัวเมือง เป็นไปด้วยความเรียบร้อยสมดังพระราชประสงค์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงโปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชบัญญัติสำหรับข้าหลวงชำระความ 3 หัวเมือง ขึ้นสำหรับเป็นแนวปฏิบัติของข้าหลวงมีสาระสำคัญดังนี้

ก. อำนาจหน้าที่ของข้าหลวง พระราชบัญญัติกำหนดไว้ 5 ประการคือ

ประการแรก กรณีคนในบังคับอังกฤษยื่นฟ้องคนในบังคับสยาม หรือคนในบังคับสยามยื่นฟ้องคนในบังคับอังกฤษ หรือคนในบังคับอังกฤษเป็นความกันเอง ที่ฟ้องเป็นความแพ่งน้อยกว่าห้าพันรูเปีย ข้าหลวงตระลาการศาลต่างประเทศต้องรับฟ้องนั้นไว้ แล้วตัดสินด้วยกฎหมายไทย เมื่อตัดสินแล้วคนในบังคับอังกฤษที่มีหนังสือเดินทางถูกต้องมีสิทธิอุทธรณ์ให้

ตระลาการที่เชียงใหม่ตกลงกับตระลาการของอังกฤษที่เมืองของสลินได้ ถ้ายังตกลงกันไม่ได้ ก็ให้ฟ้องร้องกงสุลในกรุงเทพฯ ต่อไป

ประการที่สอง กรณีที่ทั้งสองฝ่ายเป็นความพ้องกันตั้งแต่ห้าพันรูเปียขึ้นไป ข้าหลวงตระลาการต้องแจ้งให้ศาลกงสุลที่กรุงเทพฯ ทราบเสียก่อน ซึ่งศาลกงสุลอาจชำระเองหรือให้ข้าหลวงที่เชียงใหม่ชำระก็ได้ ส่วนความอาญาที่คนในบังคับอังกฤษเป็นจำเลย ข้าหลวงมีอำนาจจับตัวและไต่สวนความผิดได้ทันที แต่ไม่มีสิทธิ์ตัดสินจนกว่าศาลกงสุลอังกฤษที่กรุงเทพฯ เห็นว่าคนในบังคับอังกฤษผิดจริงศาลกงสุลจึงจะให้ข้าหลวงชำระความถึงแพ้นะ ถ้าแพ้นะปรับโทษกันที่กรุงเทพฯ

ประการที่สาม กรณีที่คนในบังคับอังกฤษฟ้องเจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ และเจ้านาย บุตรหลาน ที่มีบรรดาศักดิ์ บุคคลเหล่านี้สามารถแต่งความหมายมาว่าความแทนได้ และจะต้องทำทัณฑ์บนยอมรับตามคำตัดสินนั้นๆ ด้วยส่วนไพร่และราษฎรชาวเมืองซึ่งไม่มีบรรดาศักดิ์ ไม่มีสิทธิ์แต่งทนายว่าความแทน

ประการที่สี่ เมื่อชำระความเรียบร้อยแล้ว ข้าหลวงและเจ้านครเชียงใหม่ ต้องรายงานผลการชำระความนั้น ไปยังกรุงเทพฯ เดือนละครั้งเสมอ

ประการที่ห้า กรณีที่คนพื้นเมืองด้วยกันเป็นความกันนั้น ให้ถือเป็นหน้าที่ของเจ้าสนามหลวงตามธรรมเนียมเดิม ข้าหลวงไม่ต้องเกี่ยวข้องด้วย นอกจากเป็นเรื่องเกี่ยวกับราชการแผ่นดิน หรือการศึกสงคราม ข้าหลวงจึงมีหน้าที่ว่ากล่าวตามสมควร

ข.ข้อห้ามสำหรับข้าหลวงและเจ้าพนักงานไทยที่ไปปฏิบัติหน้าที่ในลานนาไทย

พระราชบัญญัติข้าหลวงกำหนดไว้ 4 ประการคือ

ประการแรก ข้าหลวงและเจ้าพนักงานทุกคนต้องไม่รับสินบนจากคู่คดีความ

ประการที่สอง ข้าหลวงและเจ้าพนักงานทุกคนต้องไม่ใช้หน้าที่แสวงหาผลประโยชน์ในวงการค้าและธุรกิจต่างๆ

ประการที่สาม ข้าหลวงและเจ้าพนักงานทุกคนต้องไม่มีภรรยาเป็นชาวพื้นเมืองแม้จะมีผู้ยกให้ด้วยความยินดีก็ตาม

ประการที่สี่ ข้าหลวงและเจ้าพนักงานทุกคนต้องไม่กะเกณฑ์แรงงานราษฎรมาช่วยงานธุรกิจส่วนตัว หากจำเป็นต้องใช้แรงงานราษฎรจะต้องว่าจ้างกัน และที่สำคัญต้องไม่กะเกณฑ์ร้องขอสิ่งใดจากเจ้าผู้ครองนครหรือเจ้านายบุตรหลาน ทั้งนี้เพื่อต้องการเอาใจราษฎรและเจ้านายทั้งหลายในลานนาไทยนั่นเอง”

(พระราชบัญญัติสำหรับข้าหลวงชำระความหัวเมือง ราชกิจจานุเบกษา ลงวันอาทิตย์ เดือน 12 แรม 6 ค่ำ จ.ศ.1236 หน้า 274-276 อ้างใน สรัสวดี ประยูรเสถียร 2523 : 76 – 78)

ข้อบังคับสำหรับข้าหลวงดังกล่าว สอดคล้องกับสัญญาเชียงใหม่ พ.ศ. 2416 นอกจากแสดงถึงอำนาจในการชำระความของข้าหลวงที่มีอย่างไม่เต็มที่แล้ว ยังระบุถึงหน้าที่สำคัญประการหนึ่งของข้าหลวงที่จะต้องส่งรายงานผลการชำระความให้กรุงเทพฯ เป็นประจำทุกเดือน ซึ่งทำให้รัฐบาลกลางทราบความเป็นไปใน 3 หัวเมือง (เชียงใหม่ ลำปาง ลำพูน) ได้เป็นอย่างดี นอกจากนั้นพระราชบัญญัตินี้ยังทำการควบคุมข้าหลวงทั้งด้านความประพฤติส่วนตัวและอำนาจหน้าที่ไปในทางมิชอบ ดังนั้นการออกพระราชบัญญัตินี้จึงมุ่งให้ข้าหลวงซึ่งเป็นตัวแทนจากรัฐบาลกลางมีความประพฤติดี สามารถปฏิบัติหน้าที่ได้อย่างถูกต้องและเคร่งครัดจนเป็นแบบอย่างที่ดีงามแก่บรรดาเจ้าผู้ครองนครและเจ้านายบุตรหลาน และเพื่อเอาใจเจ้าผู้ครองนคร รัฐบาลจึงไม่ให้ข้าหลวงเรียกร้องกะเกณฑ์สิ่งใดที่จะเป็นการเดือดร้อนต่อเจ้าผู้ครองนคร นอกจากหน้าที่ของเจ้าผู้ครองนคร ซึ่งตราไว้ในพระราชบัญญัตินี้แต่เพียงว่าเจ้าผู้ครองนครจะต้องจัดราษฎรเป็นกองตระเวนรักษาบ้านข้าหลวงและที่ทำการศาลต่างประเทศเสมอ และจัดข้าราชการชาวเมืองทำหน้าที่ถือหมายศาลเท่านั้น ย่อมไม่เป็นการรบกวนแต่อย่างใดทั้งนี้เพื่อให้เจ้าผู้ครองนครเกิดความพึงพอใจที่จะให้ความร่วมมือกับข้าหลวงสามหัวเมืองนั่นเอง

พระยาราชสัมภารากร สามารถปฏิบัติงานร่วมกับพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากรได้เป็นอย่างดี พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากรในฐานะข้าหลวงพิเศษเปรียบเสมือนผู้แทนพระองค์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงปฏิบัติหน้าที่ได้โดยสะดวกแม้จะมีอุปสรรคจากเจ้านายบุตรหลานของเมืองเชียงใหม่ แสดงความไม่พอใจการปฏิรูปการปกครอง ถึงแม้ไม่แสดงออกโดยตรง แต่แสดงโดยวิธีการทรงเจ้าเข้าผี พิธีไสยศาสตร์ว่าสิ่งที่พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากรกระทำเป็นสิ่งชั่วร้าย พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร ทรงรายงานเกี่ยวกับเรื่องนี้ตอนหนึ่งว่า

“มีธุระในการเช่นผีทรงผิวนไปทั้งเมือง.... ผีเจ้าฟ้าไชยแก้วเข้าข่าวเจ้ามหายักษ์ เรียกพระเจ้านครเชียงใหม่มาบังคับให้เลิกภาษีหมู ภาษีเล้า (เหล้า) เสียพระเจ้าเชียงใหม่ก็ทำตาม ผิดคนโน้นจะเอาโน้น ผิดคนนี้จะเอานี้ก็ทำตามจนมีเสียงขึ้นมาบ้างว่าเพราะชาวไตทำโน้นทำนี้ เกือบโตขึ้นมากับข้าพุทธเจ้าฯ เห็นไม่ได้การจึงต้องเรียกพระยาราชสัมภารากรมาให้ไปพูดล่วงหน้าเสียว่า ผีจะให้ใส่ไทยแลฝรั่งถากการใหญ่ๆ ไม่ได้จะต้องรับมือเอาหัวคนทรงผีชาวไตบ้าง การทั้งปวงจึงซาลง....” (สรัสวดี ประยูรเสถียร 2523 : 85)

พระยาราชสัมภารากรดำรงตำแหน่งข้าหลวงสามหัวเมืองในมณฑลพายัพระหว่าง พ.ศ. 2426 – 2428 ตำแหน่งข้าหลวงสามหัวเมือง ตั้งแต่ พ.ศ. 2417 – 2435 มีข้าหลวงขึ้นไปประจำที่ เชียงใหม่ 9 คน ดังตารางที่ 3.1 ดังนี้

ตารางที่ 3.1 รายชื่อข้าหลวงสามหัวเมืองที่ขึ้นไปประจำที่เมืองเชียงใหม่ ตั้งแต่ พ.ศ. 2417 – 2435

พ.ศ.	รายชื่อข้าหลวง
2417	พระนรินทร์ราชเสนี (พุ่ม ศรีไชยันต์)
2420	พระยาเทพอรชุน
2423	พระยาราชเสนา
2426	พระยาราชสัมภารากร (เลื่อน สุรนันท)
2428	พระยามนตรีสุริยวงศ์ (ชั้น บุนนาค)
2430	พระยาเพชรพิไชย (จิน จารุจินดา)
2431	พระยามหาเทพ
2433	พระยาไกรโกษา (ทัด สิงหเสนี)
2435	พระยาทรงสุรเดช (อ้น บุนนาค)

ที่มา : พร้อมพงศ์ ณ เชียงใหม่ 2518 : 60

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้พระยาราชสัมภารากรขึ้นไปดำรงตำแหน่งข้าหลวงสามหัวเมืองที่เมืองเชียงใหม่ในปี พ.ศ. 2426 (เดินทางถึงเมืองเชียงใหม่ วันพุธที่ 2 พฤษภาคม พ.ศ. 2426) ก่อนที่พระเจ้านั่งยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากรเสด็จขึ้นไปเป็นข้าหลวงพิเศษประมาณหนึ่งปี (พิธีทูลพระขวัญพระเจ้านั่งยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร จากหลักฐานในครว้ารับเสด็จฯ จัดขึ้นในวันที่ 9 กรกฎาคม พ.ศ. 2427) ในพิธีทูลพระขวัญเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร พระยาราชสัมภารากรได้ร่วมในพิธีด้วย พิธีทูลพระขวัญผู้วิจัยได้อธิบายถึงรายละเอียดต่อไปในส่วนของประวัติศาสตร์สังคม

7. บทบาทของแม่เจ้าทิพไกรสร

นอกจากกลุ่มของเจ้านาย (กลุ่มเจ้าชั้นห้าใบ) และกลุ่มของขุนนาง (กลุ่มเจ้าสนามหลวง) จะมีบทบาททางการเมืองการปกครองของล้านนาคงกล่าวมาแล้วนั้น ในประวัติศาสตร์ล้านนาก็ยังมีสตรีที่มีบทบาททางการเมืองการปกครองรวมอยู่ด้วยหลายคน เช่น มหาเทวีซึ่งเป็นพระมารดาของพระเจ้าติโลกราช มีบทบาทสูงเนื่องจากเป็นผู้สำเร็จราชการและเป็นแม่ทัพกล่าวคือ เมื่อพระเจ้าติโลกราชออกผนวชได้ให้มหาเทวีเป็นผู้สำเร็จราชการครั้งขยายอาณาเขตดีเมืองแพร่และเมืองน่าน มหาเทวี²⁷ เป็นแม่ทัพเข้าตีเมืองแพร่ ขณะที่พระเจ้าติโลกราชไปตีเมืองน่าน ในสมัยพญาเมืองแก้ว มหาเทวีเสวยราชย์ร่วมกันกับกษัตริย์ พระนางจระประกาศได้เสวยราชย์เป็นกษัตริย์ครองล้านนา นับเป็นครั้งแรกในประวัติศาสตร์ล้านนาที่สตรีมีอำนาจสูงสุดเพียงผู้เดียว และต่อมาพระนางวิสุทธิเทวีเป็นกษัตริย์อีกพระองค์หนึ่ง ได้ครองเชียงใหม่ในสมัยพม่าปกครอง (สรัสวดี อ๋องสกุล 2553 : 189)

สตรีในประวัติศาสตร์ล้านนาที่มีอำนาจทางการเมืองการปกครองนั้น มีรูปแบบของการขึ้นสู่อำนาจทางการเมืองหลายลักษณะ อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว นักวิชาการด้านประวัติศาสตร์ล้านนาอธิบายไว้ดังนี้

1. เป็นกษัตริย์ปกครองบ้านเมืองในล้านนา

สตรีที่เป็นกษัตริย์ปกครองบ้านเมืองในล้านนามี 3 องค์คือ

1.1 พระนางจามเทวี (พ.ศ.1204-1231)

พระนางจามเทวีเป็นปฐมกษัตริย์ปกครองเมืองหริภุญไชย (ลำพูน) พระนางจามเทวีเดินทางจากละโว้มาปกครองเมืองหริภุญไชยประมาณ พ.ศ.1204-1212

1.2 พระนางจระประกาศเทวี (พ.ศ.2088-2089)

พระนางจระประกาศเทวี ขึ้นเป็นกษัตริย์เมืองเชียงใหม่ในปลายพุทธศตวรรษที่ 21 ต่อจากสมัยของท้าวชาย (พ.ศ.2081-2086) ประวัติของพระนางไม่ปรากฏแน่ชัดว่าพระนางเป็นใคร นักวิชาการบางคนเสนอว่า พระนางเป็นพระมเหสีของพญาเกษเกล้า และเป็นพระมารดาของท้าวชาย ซึ่งถูกลอบปลงพระชนม์ทั้งพระสวามีและราชบุตร

1.3 พระนางวิสุทธิเทวี (พ.ศ.2107-2121)

ในพ.ศ.2101 พระเจ้าบุเรงนองจากเมืองหงสาวดียกกองทัพมายึดเมืองเชียงใหม่ เชียงใหม่ตกเป็นเมืองขึ้นของพม่าตั้งแต่นั้นมาถึงสองร้อยปีเศษ (พ.ศ.2101-2317) พระเจ้าบุเรงนองได้แต่งตั้งให้

²⁷ “มหาเทวี” คือ พระมารดาของพระมหากษัตริย์

พระมกุฏวิสุทธิวงศ์ ไปครองเชียงใหม่ตามเดิมในฐานะเมืองประเทศราชของพม่า ในพ.ศ. 2107 พระเมกุฎีก่อขบด พระเจ้าบุเรงนอง จึงจับพระองค์ไปไว้ที่เมืองหงสาวดีและพระองค์สิ้นพระชนม์ที่เมืองหงสาวดี นับเป็นกษัตริย์องค์สุดท้ายของราชวงศ์มังราย

2. มีบทบาททางการเมืองในฐานะพระราชมารดาของกษัตริย์

พระราชมารดาของกษัตริย์เรียกว่า “มหาเทวี” พระราชมารดานอกจากจะทำหน้าที่มารดาแล้ว มหาเทวียังมีบทบาทสนับสนุนคำจูงให้ราชบุตรของตนได้รับตำแหน่งระดับสูงทางการเมืองด้วย มหาเทวีที่มีบทบาทเด่นชัดเรื่องการสนับสนุนให้ราชบุตรของตนสืบราชบัลลังก์ให้ประวัติศาสตร์ล้านนา มีดังนี้

2.1 มหาเทวี : พระราชมารดาของพญาสามฝั่งแกน

พญาสามฝั่งแกนกษัตริย์เชียงใหม่ (พ.ศ.1945-1985) เป็นราชบุตรลำดับที่ 3 ของพญาแสนเมืองมา โดยสิทธิ์แล้ว พระองค์ไม่มีสิทธิ์สืบราชบัลลังก์เพราะมีพระเชษฐาต่างพระชนนีอีก 2 พระองค์ พญาสามฝั่งแกนได้ราชบัลลังก์เชียงใหม่ ในขณะที่มีพระชนมายุ เพียง 13 พรรษาเท่านั้น โดยมีพระมหาเทวีผู้เป็นพระราชมารดาและเจ้าหมื่นผู้เป็นอา (อนุชาพญาแสนเมืองมา) เป็นกำลังช่วยเหลือให้พญาสามฝั่งแกนได้รับตำแหน่งกษัตริย์โดยไม่สนใจท้าวผู้กุมคามผู้เป็นรัชทายาท

2.2 มหาเทวี : พระราชมารดาของพญาติโลกราช

พญาติโลกราชปกครองเมืองเชียงใหม่ระหว่าง พ.ศ.1985-2030 สมัยของพระองค์บ้านเมือง รุ่งเรืองสูงสุดถือว่าเป็นยุคทองของล้านนา พญาติโลกราชเป็นราชบุตรของพญาสามฝั่งแกน พญาสามฝั่งแกนมีพระชายาและสนมหลายองค์ พญาติโลกราชเป็นราชบุตรลำดับที่ 6 โอกาสที่จะได้ขึ้นเป็นกษัตริย์เป็นไปได้ยากมาก พระองค์ทรงยึดอำนาจจากพญาสามฝั่งแกนพระราชบิดาและสถาปนาเป็นกษัตริย์เชียงใหม่ใน พ.ศ.1985 มหาเทวีหรือพระราชมารดาคงมีส่วนสนับสนุนให้พญาติโลกราชก่อการกบฏครั้งนี้ด้วย ตำนานกล่าวว่ามหาเทวีเป็นผู้หญิงที่มีความสามารถ กล้าหาญมาก พระนางได้นำกองทัพเชียงใหม่ไปตีเมืองแพะช่วยพญาติโลกราช

3. บทบาทในฐานะของราชินิกุลหญิง หรือนางในราชสำนัก

บทบาทในฐานะของราชินิกุลหญิง หรือนางในสำนักมี 2 คน คือ

3.1 แม่ท้าวหอมุก

หลังจากมหาเทวีราชหรือพระราชมารดาของพญาติโลกราช สิ้นพระชนม์ใน พ.ศ.2009 พญาติโลกราชครองราชบัลลังก์ต่อมา พระองค์มีราชบุตรพระองค์เดียวคือ “ท้าวบุญเรือง” ซึ่งพระองค์ตั้งพระทัยจะให้สืบราชบัลลังก์ ต่อจากพระองค์ เมื่อพ่อท้าวบุญเรืองเจริญวัย พญาติโลก

ราชส่งไปปกครองเมืองเชียงราย ซึ่งมีฐานะคล้ายเมืองลูกหลวง แม่ท้าวหอมุกได้กราบทูลพญาติโลกราชกล่าวโทษราชบุตรท้าวบุญเรืองว่า เป็นคนไม่ดี พญาติโลกราชหลงเชื่อจึงสั่งลงโทษโดยส่งพ่อท้าวบุญเรืองไปไว้เมืองซึ่งห่างไกลจากเมืองเชียงใหม่ ดินแดนรัฐชาน คือ เมืองน้อย ต่อมาแม่ท้าวหอมุกได้ส่งคนของพระนางไปฆ่าพ่อท้าวบุญเรืองที่เมืองน้อย โดยที่พญาติโลกราชไม่ทรงทราบ ภายหลังพญาติโลกราชทราบความจริงว่าพ่อท้าวบุญเรืองไม่ได้ทำผิด ถูกแม่ท้าวหอมุกใส่ความ พระองค์เสียพระทัยมาก

1.1 นางเมืองพะเยา

ในสมัยพญาติโลกราช มีเจ้าเมืองสองแคว (พิษณุโลก) องค์หนึ่งชื่อยุธิษฐิระ ซึ่งเป็นพระญาติกับสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถแห่งอยุธยา ยุทธิษฐิระ ไม่พอใจสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถจึงนำคนจากเมืองสองแควมาสวามิภักดิ์ต่อพญาติโลกราช ๆ ให้ไปเป็นเจ้าเมืองพะเยา มีตำแหน่งเป็น “เจ้าลีหมื่น” ปกครองเมืองพะเยา “ระหว่าง พ.ศ.1994-2022 ภายหลังสันนิษฐานว่า เจ้าเมืองยุธิษฐิระ อาจถูกปลดออกจากตำแหน่งและไม่ได้แต่งตั้งเจ้าเมืองพะเยาคนใหม่ ชายาของยุธิษฐิระจึงรับหน้าที่เป็นเจ้าเมืองพะเยาต่อจากสวามี จารึกเรียกพระนามว่า “นางเมืองพะเยา” พระนางได้ทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา และได้สร้างวัดชื่อว่า “วัดนางหมื่น” ซึ่งวัดนี้ได้ชื่อตามผู้สร้าง และได้นามตามตำแหน่งของสวามี พบจารึกหลายหลักจารึกชื่อผู้หญิงที่เป็นภรรยาของขุนนาง โดยนางจะได้ชื่อตามตำแหน่งสามี เช่น นางสิบยน (สามีเป็นนายสิบ) นางหมองง (สามีเป็นหมอ) นางก้วนง (สามีทำงานศาล ก้วนศาล) นางหมื่นกาง (สามีเป็นขุนนางระดับหมื่น) นางล่ำแมก (สามีเป็นล่ำชาวต่างเมือง)

ใน พ.ศ.2031 พญาอดเชียงรายขึ้นเป็นกษัตริย์เชียงใหม่ นางเมืองพะเยาซึ่งเป็นเจ้าเมืองพะเยาได้รับพระสุพรรณบัตร “ตราหลาบคำ” จากมหาเทวีพระราชมารดาของพญาอดเชียงราย รับสั่งให้นางเมืองพะเยาอุทิศตนเป็นข้าวัด นางเมืองพะเยาเป็นผู้หญิงอีกคนหนึ่งที่มีบทบาททางการเมืองมีฐานะเป็นเจ้าเมืองพะเยา

(สรุปความจาก อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว “ผู้หญิงล้านนา กับการเมืองในอดีต” วารสารราชบัณฑิตยสถาน ปีที่ 35 กรกฎาคม – กันยายน 2553)

จากบทบาทของผู้หญิงล้านนากับการเมืองในอดีตจะเห็นได้ว่าผู้หญิงล้านนามีบทบาททางการเมืองอย่างต่อเนื่อง ทั้งการเป็นกษัตริย์ปกครองบ้านเมือง การสนับสนุนในฐานะของ “มหาเทวี” หรือบทบาทในฐานะของราชินิกุลหญิง แต่บทบาทของแม่เจ้าทิพไกรสรในประวัติศาสตร์ล้านนานั้นต่างไปจากตัวอย่างดังกล่าวข้างต้นเพราะแม่เจ้าทิพไกรสรไม่ใช่กษัตริย์ปกครองบ้านเมือง ไม่มีราชบุตรที่จะสืบราชบัลลังก์ ฐานะของพระนางเป็นบทบาทของชายาเจ้าผู้

ครองนครเชียงใหม่ (พระเจ้าอินทวิชยานนท์) เป็นบทบาทของ “พระชายาผู้ทรงอำนาจ” ซึ่งในเอกสารชั้นรองกล่าวถึงไว้หลายแห่ง

แม่เจ้าทิพไกรสรเป็นขัตติยารี²⁸ ที่มีบทบาทมากในสมัยพระเจ้าอินทวิชยานนท์ในคราวรับเสด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร กล่าวถึงแม่ทิพไกรสรหลายครั้ง แม้ว่าจะกำลังประชวรอยู่และถึงแก่อสัญกรรมในตอนท้ายของคราว

แม่เจ้าทิพไกรสร เป็นธิดาคนโตของพระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์ เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่องค์ที่ 6 (พ.ศ. 2399 – 2414) ถือกำเนิดจากแม่เจ้าอุษา มีน้องสาวร่วมมารดา 1 คน คือเจ้าอุบลวรรณ แม่เจ้าทิพไกรสรได้สมรสกับพญาบุรีรัตนอินทนนท์ ต่อมาคือพระเจ้าอินทวิชยานนท์เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่องค์ที่ 7 (พ.ศ. 2416 – 2440) มีธิดา 2 คนคือ เจ้าจันทร์โสภาและเจ้าดารารัศมี ซึ่งต่อมาเจ้าดารารัศมี ได้เป็นพระราชชายาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (อดิศร สักดิ์สูง 2540 : 129-130)

ภาพที่ 3.5 แม่เจ้าทิพไกรสร ชายาของพระเจ้าอินทวิชยานนท์

ที่มา : picpost postjung.com

แม่เจ้าทิพไกรสร เป็นสตรีชนชั้นปกครองของสังคมเชียงใหม่ มีฐานะสูงในสังคม ทั้งนี้โดยอาศัยความสัมพันธ์กับชนชั้นปกครองฝ่ายชายเป็นสิ่งที่กำหนดฐานะ แม่เจ้าทิพไกรสรเป็นชายาของพระเจ้าอินทวิชยานนท์จึงดำรงสถานะเป็น “แม่เจ้า” ซึ่งจัดเป็นสถานะสูงสุดของชนชั้นปกครอง

²⁸ ขัตติยารี คือ สตรีที่มีพระสวามีหรือพระโอรสเป็นกษัตริย์

ฝ่ายสตรีแม่เจ้าทิพไกรสรมีบทบาททางการเมืองอยู่ไม่น้อย แม้ในคราวรับเสด็จจะกล่าวถึงแม่เจ้าทิพไกรสรไม่มากนักเนื่องจากกำลังป่วยและถึงแก่อสัญกรรมในเวลาต่อมา แต่ก็ได้แสดงให้เห็นถึงความสำคัญของแม่เจ้าทิพไกรสรมากพอสมควร การที่พระยาพรหมโวหารกล่าวถึงแม่เจ้าทิพไกรสรไว้ในคราวรับเสด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากรนั้นเป็นเครื่องยืนยันได้อย่างหนึ่งว่า ขณะที่พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากรเสด็จไปประทับที่เมืองเชียงใหม่ แม่เจ้าทิพไกรสรยังไม่ถึงแก่อสัญกรรม แต่ถึงแก่อสัญกรรมก่อนพิธีทูลพระขวัญเพียงไม่กี่วัน เรื่องการเจ็บป่วยของแม่เจ้าทิพไกรสรนั้นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร ได้มีลายพระหัตถ์ไปทูลเกล้าฯ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องอาการป่วยของแม่เจ้าทิพไกรสรและทางกรุงเทพฯ ได้มีศุภอักษรมายังพระเจ้านันทวชิรยานนท์ พระเจ้านครเชียงใหม่ ถึงเรื่องดังกล่าวว่า

“ศุภอักษรมายังพระเจ้านันทวชิรยานนท์พระเจ้านครเชียงใหม่ ด้วยมีพระบรมราชโองการทรงพระบัญชาทูลสุรสิงหนาทดำรงเหนือเกล้าฯสั่งว่า “พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นพิชิตปรีชากรมีจดหมายลายพระหัตถ์ลงไปทูลเกล้าฯ ถวายว่าเจ้าทิพเกสรป่วย พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นพิชิตปรีชากรได้จัดหมอซึ่งตามเสด็จขึ้นมารักษาพยาบาลอาการยังประทับอยู่ จึงทรงพระดำริห์ว่าพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นพิชิตปรีชากรก็จะเสด็จไปจัดการทางเมืองแพร่เมืองน่าน และหัวเมืองไทยต่อไปอีก หมอซึ่งรักษาพยาบาลเจ้าทิพเกสรนั้นก็จะต้องไป ทรงพระราชวิตถถึงเจ้าทิพเกสรเป็นอันมาก จึงโปรดเกล้าฯ ให้ขุนราชแพทยหมอขึ้นมารักษาพยาบาลเจ้าทิพเกสรต่อไปถ้าขุนราชแพทยขึ้นมาถึงเมืองเชียงใหม่วันใดได้รักษาอาการเจ้าทิพเกสรอาการค่อยคลายหายขึ้นอย่างไรบ้างให้พระเจ้านันทวชิรยานนท์มีศุภอักษรบอกอาการป่วยเจ้าทิพเกสรลงไป ณ กรุงเทพฯ ให้แจ้งโดยเร็วศุภอักษรมา ณ วัน 31⁹ ค่ำปีวอกฉศก 1246”²⁹

(เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 มหาดไทยรวมเล่ม เล่มที่ 57)

จะเห็นได้ว่าจากจดหมายลายพระหัตถ์ของพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากรที่กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องอาการป่วยของแม่เจ้าทิพไกรสร³⁰ และศุภอักษรของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีมาถึงพระเจ้านันทวชิรยานนท์ เรื่องการจะส่งขุนราชแพทยขึ้นมาช่วยรักษาอาการป่วยของแม่เจ้าทิพไกรสรนั้นแสดงให้เห็นถึงสาย

²⁹ ตรงกับวันอังคารที่ 29 กรกฎาคม พ.ศ. 2427

³⁰ แม่เจ้าทิพไกรสร เป็นการเขียนตามคราวรับเสด็จฉบับปริวรรต ส่วน เจ้าทิพเกสร เขียนตามเอกสารจดหมายเหตุ

สัมพันธ์อันแน่นแฟ้นระหว่างราชอาณาจักรสยามและหัวเมืองล้านนาที่เอื้ออาทรซึ่งกันและกัน แต่ก็
ไม่ทันเวลา เพราะแม่เจ้าทิพไกรสรได้ถึงแก่กรรมไปก่อน

การถึงแก่กรรมของแม่เจ้าทิพไกรสรมีปรากฏอยู่ในศุภอักษรที่มีมายังพระเจ้าอินทวิ
ชยานนท์มีรายละเอียดของวัน เวลา ที่เป็นหลักฐานสำคัญได้ดังนี้

“ศุภอักษรมายังพระเจ้าอินทวิชยานนท์ เจ้าราชวงศ์ เจ้าบุรีรัตน์ เจ้าราชบุตร เจ้านายพระยา
ลาวท้าวแสนเมืองนครเชียงใหม่ ด้วยมีศุภอักษรลงวันที่ 4๙⁸ ค่ำ ปีมอก จอศก³¹ ถึงกรุงเทพฯ
วัน 5๙⁹³² ค่ำว่าเจ้าทิพเกษรป่วยอาการไข้ผอมเหลืองเสียดแน่น ได้หาหมอรักษาพยาบาล
อาการหาคลายไม่ ครั้ง ณ วันที่ 4๙⁸ ค่ำ³³ เจ้าทิพเกษรถึงอสัญกรรม พระเจ้าน้องยาเธอ กรม
หมื่นพิชิตปรีชากร มีรับสั่งให้ดอหีบทองปลงศพเจ้าทิพเกษรไว้ ถึงฤดูแล้งพระเจ้าน้องยาเธอ
กรมหมื่นพิชิตปรีชากรจะทรงจัดการปลงศพเจ้าทิพเกษร”

(เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 มหาศไทย รวมเล่ม เล่มที่ 27)

จากเอกสารจดหมายลายพระหัตถ์ของพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากรและศุภ
อักษรที่มีไปมาแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ของราชอาณาจักรสยามกับหัวเมืองล้านนาได้เป็นอย่างดี
ดี แม้จะรักษาชีวิตของแม่เจ้าทิพไกรสรไว้ไม่ได้เนื่องจากอุปสรรคทางด้านการคมนาคมและการ
สาธารณสุขก็ตาม

บทบาทของแม่เจ้าทิพไกรสรที่เด่นชัดที่สุดในคราวรับเสด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่น
พิชิตปรีชากรก็คือ เป็นที่ปรีถยาราชการแผ่นดินเพราะไม่ว่าจะทำสิ่งใดพระเจ้าอินทวิชยานนท์ต้อง
ปรึกษาหารือพระนางเสมอ
ดังกวีบรรยายไว้ว่า

ส่วนพายของค์ตน

พ่อเจ้าชีวิต

เสวยราชย์ห้อง เมืองพิงค์

³¹ ตรงกับวันอังคารที่ 1 กรกฎาคม พ.ศ.2427 (เอกสารจดหมายเหตุระบุว่าในวันพุธแต่วันขึ้นเก้าค่ำ เดือนแปด ปีมอก จ.ศ.
1246 ตามปฏิทินนั้นเป็นวันอังคาร)

³² ตรงกับวันพฤหัสบดีที่ 7 สิงหาคม พ.ศ.2427

³³ ตรงกับวันพุธที่ 25 มิถุนายน พ.ศ.2427

พระทัยใฝ่รู้	ความแน่วความจริง	คิดกระฉับ	ตรึกตรองออกเข้า
จึงปรึกษาแสง	เทวีแม่เจ้า	ก็หันลายเงา	วาทะ

(ยุทธรพร นาคสุข 2547 : 47)

อธิบายความ

“พระเจ้าอินทวิชยานนท์ เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ มีพระทัยใฝ่รู้ความเป็นจริง ทรงพิจารณาแล้วจึงปรึกษากับแม่เจ้าทิพไกรสร ก็เห็นแนวทาง” (ผู้วิจัย)

หลักฐานเรื่องความเข้มแข็งของแม่เจ้าทิพไกรสรมีบันทึกไว้ในหลักฐานร่วมสมัยหลายแห่งด้วยกัน เช่น บันทึกของศาสนาจารย์แดเนียล แมคกิลวารี ดี.ดี. (Rev.Daniel McGilvary,D.D.) ได้บันทึกถึงแม่เจ้าทิพไกรสรไว้ว่า

“พระธิดาองค์นี้ไม่ได้เป็นแต่เพียงมเหสีเอกเท่านั้น แต่ทรงเป็นมเหสีเพียงพระองค์เดียวด้วย โดยกำเนิดแล้วพระนางทรงมียศสูงกว่าพระสวามีและทรงมีคุณลักษณะงามพร้อมเหมาะสมกับพระยศทุกประการ พระปรีชาสามารถของพระนางคือความฉลาดหลักแหลมทรงมีความมุ่งมั่นที่อยู่ภายใต้ความเยือกเย็นซึ่งช่วยให้พระนางพ้นจากข้อครหาทั้งปวง”
(จิตรารักษ์ ดันรัตนกุล 2544 : 163-164)

ส่วนคาร์ล บ็อค นักธรรมชาติวิทยาชาวเยอรมัน ซึ่งขึ้นไปเชียงใหม่ใน พ.ศ. 2424 ได้กล่าวถึงบทบาทและความเข้มแข็งของแม่เจ้าทิพไกรสรไว้ว่า

“เมื่อข้าพเจ้าทูลให้เจ้าหลวงทราบความประสงค์ที่จะเดินทางผ่านเชียงใหม่ไปถึงเขตพวกเงี้ยวและขอร้องให้พระองค์ช่วยเหลือ เจ้าหลวงก็ประทับฟังเงี้ยวๆ ข้าพเจ้าอยู่ตลอดเวลา ผงกพระเศียรว่าเห็นชอบ แต่ไม่ทรงยินยอมออกมาเป็นวาจา พระองค์มีท่าทางเหมือนกับที่เล่าลือกันอยู่อย่างหนึ่งคือ เป็นผู้ที่มีใจเมตตากรุณาแต่อ่อนแอ เพราะปรากฏว่าทรงอยู่ได้อ่านาชาฯ ซึ่งคงจะเป็นหญิงที่เข้มแข็งทีเดียว เพื่อให้พอดีกับความอ่อนแอของเจ้าหลวง ชายของคือนี่เป็นชายองค์ที่ 3 เมื่อเจ้าหลวงสมรสด้วย เจ้านางไม่เพียงแต่บังคับให้เจ้าหลวงบวชเท่านั้นแต่ยังบังคับให้ปลดพวกนางสนมทั้งหมดออกไปด้วย เจ้าหลวงไม่ได้บวชอยู่นานนัก คงจะราว 7 วันเท่านั้น แต่เพียงเท่านั้นก็ถือว่านานพอสมควรแล้วที่จะทำให้จิตใจบริสุทธิ์ขึ้น”

(เสฐียร พันธงสี และอัมพร ทิฆะระ 2550 : 203)

เมื่อพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปริชากร เสด็จถึงเมืองเชียงใหม่หลังจากที่พระเจ้าอินทวิชยานนท์และพระญาติเชื้อสายเรียบร้อยแล้ว พระเจ้าอินทวิชยานนท์ได้เล่าเหตุการณ์ทั้งหมดให้แม่เจ้าทิพไกรสรได้ทราบ อันแสดงถึงความสำคัญของพระนางในบทบาทของการเป็นที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน กวีบรรยายไว้ว่า

คันรอดแล้ว	นิเวศนไส	จอมพิงค์ชัย	พระองค์อยู่เกล้า
ก็เล่าอาการ	ห้องแม่เจ้า	สดับรับฟัง	พร้อมพริบ

(ยุทธพร นาคสุข 2547 : 87)

อธิบายความ

“เมื่อมาถึงเมือง เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ ก็เล่าเหตุการณ์ในห้องแม่เจ้าได้ทราบทั้งหมด” (ผู้วิจัย)

อดิศร ศักดิ์สูง (2539:130) อธิบายถึงบทบาททางการเมืองของแม่เจ้าทิพไกรสรไว้ว่า “แม่เจ้าทิพไกรสรเป็นสตรีสูงศักดิ์ที่มีอิทธิพลทางการเมืองสูงมาก บทบาททางการเมืองของท่านนั้นเป็นบทบาทที่เข้ามามีอิทธิพลทางการเมืองโดยตรงมิได้เกิดจากการสมรสเพียงอย่างเดียว และนับเป็นบทบาทที่เกิดขึ้นกับสตรีสูงศักดิ์เพียงคนเดียวท่านนั้นตลอดช่วงสมัยที่เชื้อสายเจ้าเจ็ดคนปกครองเชียงใหม่”

การเข้ามามีบทบาททางการเมืองของแม่เจ้าทิพไกรสร นั้น มีปัจจัยหลายด้านที่ส่งเสริมบทบาทของนาง ซึ่งจะสรุปได้ดังนี้

1. การมีพื้นฐานในความเข้มแข็งของอำนาจทางการเมืองของครอบครัว แม่เจ้าทิพไกรสรเป็นธิดาคนโตของพระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์ (เจ้าชีวิตอ้าว) เจ้าหลวงผู้ทรงอำนาจ พระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์ เป็นเจ้าเมืองที่มีอิทธิพลทางการเมืองสูงและมีความมั่นคงทางเศรษฐกิจมาก
2. พระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์ไม่มีบุตรชายในการสืบทอดอำนาจซึ่งเป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้แม่เจ้าทิพไกรสรได้สืบทอดมรดกความมั่งคั่งและอิทธิพลทางการเมืองมาจากพ่อที่เป็นเจ้าเมือง
3. อุปนิสัยที่มีความกล้าหาญเด็ดเดี่ยวมีความเชื่อมั่นชอบตามใจตนเองแตกต่างไปจากสตรีสูงศักดิ์อื่นๆ เช่น ปรากฏในบันทึกของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพว่า “พระเจ้ากาวิโลรสครองเชียงใหม่มีแต่ลูกสาว 2 คน ชื่อเจ้าทิพเกสร...เมื่อจะแต่งงานเจ้าทิพเกสรขอเลือกผัวเองตามใจชอบ พระเจ้าเชียงใหม่จึงตามใจ เจ้าทิพเกสรชอบเจ้าน้อยอินทนนท์ พระเจ้าเชียงใหม่จึงเอาแต่งงานกับเจ้าทิพเกสร ทั้งที่ในเวลานั้นมีลูกมีเมียแล้ว และ

ทูลขอให้เจ้าน้อยอินทนนท์ เลื่อนเป็นเจ้าราชวงศ์ เจ้าอุปราช ต่อมาจึงได้เป็นเจ้าเชียงใหม่”

(พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ 2517 : 605-606)

อ้างอิงในอติสร ศักดิ์สูง 2539 : 130)

4. แม่เจ้าทิพไกรสรมาจากสายตระกูลที่มีความเข้มแข็งมากกว่าสายตระกูลของพระเจ้าอินทวิชยานนท์ กล่าวคือพระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์ บิดาของแม่เจ้าทิพไกรสรเป็นบุตรของพระเจ้ากาวิละ ส่วนเจ้าราชวงศ์คำคง บิดาพระเจ้าอินทวิชยานนท์ มาจากสายตระกูลของเจ้าคำฝั้น เป็นอนุชาของพระเจ้ากาวิละซึ่งไม่เข้มแข็งเท่า

จากคร่าวรับเสด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร ทางด้านการเมืองการปกครอง แม่เจ้าทิพไกรสรมีบทบาทเป็นที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน บทบาทของพระนางจึงมีความสำคัญแต่ไม่มีความโดดเด่นมากนักเนื่องจากกำลังป่วยและถึงแก่อสัญกรรมก่อนที่พิธีทูลพระขวัญจะจัดขึ้น การบรรยายในคร่าวนั้นพระนางจึงเพียงแต่ประทับอยู่ในห้อง รับฟังเรื่องราวต่างๆ จากพระเจ้าอินทวิชยานนท์ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความสำคัญของนาง คร่าวรับเสด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร มีจุดเน้นอยู่ที่พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นพิชิตปรีชากร ซึ่งเสด็จขึ้นมาเป็นข้าหลวงพิเศษ ณ เมืองเชียงใหม่ และพระเจ้าอินทวิชยานนท์เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ ซึ่งหางเสียง (Tone) ของกวีพยายามทำให้มีความสำคัญทัดเทียมกัน ซึ่งเป็นเรื่องปกติวิสัยของข้าราชการสำนักที่จะต้องแสดงความจงรักภักดีต่อเจ้านายของตนเอง คร่าวรับเสด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร ของพระยาพรหมโวหารนับเป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์อีกรูปแบบหนึ่ง ซึ่งบันทึกไว้ในรูปแบบของวรรณกรรม

8. ปัญหาการป่าไม้

ดินแดนล้านนานั้น อุดมสมบูรณ์ด้วยป่าไม้ เป็นทรัพยากรธรรมชาติที่มีค่าอย่างหนึ่งของไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งไม้สักซึ่งมีอยู่อย่างอุดมสมบูรณ์ แต่การดำเนินงานที่เกี่ยวกับกิจการป่าไม้ในสมัยก่อนนั้นไม่มีหลักเกณฑ์หรือกฎหมายเข้าควบคุมอย่างเป็นแบบแผนถึงแม้จะมีหลักฐานกล่าวไว้ว่า ในปลายรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวการทำป่าไม้ได้เริ่มต้นขึ้นโดยมีบุคคลในบังคับอังกฤษคือ พม่าและเงี้ยว รับผิดชอบการทำไม้จากเจ้าผู้ครองนครแล้วก็ตาม แต่ในเวลาต่อมาเรื่องป่าไม้ก็ได้เป็นสาเหตุก่อให้เกิดกรณีพิพาทระหว่างคนในบังคับอังกฤษกับเจ้าผู้ครองนครถึงกับมีการฟ้องร้องกันขึ้น (หม้ายโถม สุนทรสวัสดิ์ 2521 : หน้าบทนำ)

การปรับปรุงด้านการป่าไม้เป็นราชการสำคัญข้อหนึ่งที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากรวางรากฐานการจัดรูปแบบการปกครองในมณฑลพายัพดังกล่าวมาแล้ว โดยหลังจากที่ได้ดำรงตำแหน่งข้าหลวงพิเศษแล้วได้ดำเนินการปรับปรุงด้านป่าไม้ 3 ด้านคือ (ยุทธพร นาคสุข 2547 : 13)

1. ทำบัญชีป่าไม้และจัดแยกบัญชีป่าไม้ที่จะตัดได้แต่ละปีมีการทำแผนผังกำหนดเขตที่แน่นอน
2. ประกาศห้ามไม่ให้มีการตัดฟันไม้จนกว่าจะได้รับอนุญาตจากข้าหลวงสามหัวเมืองหากฝ่าฝืนให้ปรับไหมและยึดไม้ที่ทำผิด
3. เปิดให้ทำสัญญาเช่าทำป่าไม้ ณ ที่ทำการข้าหลวง

แต่เดิมกิจการป่าไม้ในภาคเหนือเป็นสมบัติของเจ้าผู้ครองนคร “ป่าไม้ซึ่งขึ้นอยู่ในอาณาเขตปกครองของนครใดก็ถือเป็นทรัพย์สินประเภทหนึ่งของเจ้าผู้ครองนครนั้น” (กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ 2511 : 11 อ้างใน ชมัย โฉม สุนทรสวัสดิ์ 2521 : 6) เจ้าผู้ครองนครจะมีรายได้จาก “ค่าต่อไม้”³⁴ ตามแต่เจ้าผู้ครองนครจะเรียกร้อง วิธีการนี้จึงทำให้มีแต่การตัดไม้และการตรวจเก็บค่าต่อไม้เท่านั้น ขาดการควบคุมดูแลอย่างเป็นวิชาการ ประการสำคัญการได้รับอนุญาตให้ทำไม้มิได้อยู่ที่การจ่าย “ค่าต่อไม้” เท่านั้น แต่ยังมีเงินพิเศษคือ “ค่าเปิดป่า” เพิ่มขึ้นมาอีกผู้ใดให้ค่าเปิดป่าสูงสุดผู้นั้นก็ได้สิทธิทำป่าไม้ในป่านั้น จากลักษณะการอนุญาตให้ทำป่าไม้ของเจ้าผู้ครองนครดังกล่าว จึงเป็นสาเหตุให้เกิดกรณีพิพาทระหว่างผู้ขออนุญาตและเจ้านายเจ้าของป่าขึ้นเรื่อยๆ และมีคำร้องทุกข์ของบรรดาพ่อค้าไม้ถึงรัฐบาลอยู่เสมอๆ (กช.ร.7 กษ. ร.1/16, เรื่อง เงินส่วนแบ่งค่าภาคหลวงไม้สัก หรือเงิน “ค่าต่อไม้”³⁴ ขอนสภ. อ้างในชมัย โฉม สุนทรสวัสดิ์ 2521 : 8)

กรณีพิพาทระหว่างคนในบังคับอังกฤษกับเจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่³⁵ นั้นเกิดขึ้นหลายคดี ส่วนใหญ่เป็นคดีเกี่ยวกับป่าไม้ เช่นกรณี “มองชวยกาน” (Mong Shuay Gan Case) คดีนี้เกิดขึ้นในกลางรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ใน พ.ศ. 2402 โดยมองชวยกาน คนพม่าในบังคับอังกฤษ เป็นโจทก์ฟ้องร้องเรียกค่าเสียหายต่อพระเจ้าเชียงใหม่, คดีมองกณะ (พ.ศ.2418), คดีป่าไม้เมืองยวม (พ.ศ.2426) ฯลฯ ปัญหากิจการป่าไม้ดังกล่าวมานี้เป็นสาเหตุสำคัญข้อหนึ่งที่ทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากรเสด็จไปเป็นข้าหลวงพิเศษที่มณฑลพายัพ พ.ศ.2427 – พ.ศ.2428 เพื่อวางรากฐานการจัดรูปแบบการปกครองด้านต่างๆ นั้นเอง

³⁴ ค่าต่อไม้ คือ เงินที่จ่ายให้ตามจำนวนของต้นไม้ที่ถูกตัดฟันลง

³⁵ กรณีพิพาทเหล่านี้ สืบจากรายละเอียดได้ใน พรพรรณ จงวัฒนา กรณีพิพาทระหว่างคนในบังคับอังกฤษกับข้าหลวงเชียงใหม่ อันเป็นเหตุให้รัฐบาลสยาม เข้าจัดการปกครองมณฑลพายัพ (ค.ศ.1858 – ค.ศ.1902)

พระเจ้าน้อยยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร เสด็จจากกรุงเทพฯ ผ่านเมืองนครสวรรค์ กำแพงเพชร ระแหง เกิน แล้วเสด็จเข้าเมืองลำปาง ซึ่งมีเจ้าพรหมภักษ์ธาดา เป็นเจ้าผู้ครองนคร หลังจากประทับที่เมืองลำปางเป็นเวลา 11 คืน พระเจ้าน้อยยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากรได้เสด็จต่อไปยังลำพูน และเชียงใหม่ ก่อนที่ท่านจะเสด็จออกจากลำปางนั้นปรากฏว่าที่แม่น้ำวัง³⁶ มีขอนไม้ สักจำนวนมหาศาลลอยมาติดอยู่ กวีบรรยายไว้ว่า

เดือนแปดเหนือ	แรมหกค่ำตัด	องค์เจืองเจ้า	ภูธร
ดำเนินย่างย้าย	เปลี่ยนฝ่ายโคจร	ออกเมืองละคร	วันนั้นท่องเที่ยว
เต้า			
ยามเมื่อตน	เสด็จองค์เจ้า	ออกเมืองมา	เมื่อเช้า
น้ำเมื่อวัง	กำลังขึ้นเท้า	เปลวป่วนต้อง	นองไว
ขอนไข่ก้อน	ช่างมาแต่ไหน	ไหลล่องลง	ถม
ถองบุ่นตัน			
ไม้ท่อนขอนสัก	พร้อมยาวพร้อมสั้น	จ่าอ่านพัน	อ่านล้าน
สวะโข้วม	ติดขามพะพ้าน	เปลาป่วนป่วน	ฟองดัง

(ยุทธพร นาคสุข 2547 : 57)

อธิบายความ

“แรมหกค่ำ เดือนแปดเหนือ พระเจ้าน้อยยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร เสด็จออกจาก ลำปางในตอนเช้า แม่น้ำวังกำลังอยู่ในช่วงที่น้ำขึ้น มีขอนไม้สัก จำนวนมหาศาลไหลมากับแม่น้ำวัง มีทั้งขนาดยาวและขนาดสั้น ลอยมาติดอยู่ตรงสะพานเกิดเสียงดังป่วนไปหมด” (ผู้วิจัย)

กวีบรรยายถึงขอนไม้สักในแม่น้ำวังไว้อย่างสั้นๆ แต่ก็ยังเป็นหลักฐานสำคัญที่แสดงให้เห็นว่า การทำไม้สักและใช้วิธีการล่องมาตามแม่น้ำนั้นซึ่ง เป็นวิธีการที่ใช้มาตั้งแต่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ตอนต้นแล้ว

³⁶ แม่น้ำวัง เป็นแม่น้ำสายสำคัญหนึ่งในสี่สายของภาคเหนือ คือ แม่น้ำปิง แม่น้ำวัง แม่น้ำยม และแม่น้ำน่าน

จากการศึกษาวิเคราะห์เรื่อง “ประวัติศาสตร์การเมืองของมณฑลพายัพสมัยพระเจ้าอินทวิชยานนท์” จากคร่าวรับเสด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากรนั้น คร่าวสะท้อนภาพประวัติศาสตร์การเมืองการปกครองของมณฑลพายัพสมัยพระเจ้าอินทวิชยานนท์อย่างกว้างๆ แต่เป็นจุดสำคัญที่ทำให้ผู้วิจัยทำการศึกษวิเคราะห์จากเอกสารอื่นๆ ในทางลึกต่อไป เช่นการเสด็จขึ้นไปเป็นข้าหลวงพิเศษของพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นพิชิตปรีชากรนั้น เอกสารจากสำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติระบุไว้ชัดเจนว่าผู้ตามเสด็จมีจำนวนถึง 400 เศษ พร้อมด้วยอาวุธทันสมัย เช่น ปืนไฟ แสดงถึงความสำคัญของหัวเมืองล้านนาว่ามีความสำคัญอย่างยิ่งต่อความมั่นคงต่อราชอาณาจักรสยาม

ภาพสะท้อนทางการเมืองการปกครองจากคร่าวเรื่องนี้ให้ภาพสะท้อนที่หลากหลายแม้จะไม่ละเอียดนัก เช่น การเสด็จขึ้นไปประทับที่เชียงใหม่ของพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากรก็ระบุไว้แต่เพียงว่า “ไปต่างพระกรรม พระเนตรตัวข้า บัญชา มา พร้อมพรับ ” (ยุทธพร นาคสุข 2547 : 37) แต่ในทางประวัติศาสตร์มีรายละเอียดอีกมาก เรื่องที่เด่นชัดและแสดงนัยยะทางการเมืองการปกครองที่น่าสนใจที่สุดคือ บทบาทของแม่เจ้าทิพไกรสรชายาของพระเจ้าอินทวิชยานนท์ที่ถึงแม้ว่าขณะนั้นจะป่วยอยู่ แต่ก็เป็ศูนย์กลางของอำนาจ มีความสำคัญที่วิไม้อาจจะเลยหรือละเว้นไม่กล่าวถึงไม่ได้ คร่าวรับเสด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร เป็นบันทึกเหตุการณ์ทางการเมืองการปกครองในอีกรูปแบบหนึ่งนอกเหนือจากจดหมายเหตุ บันทึกของชาวต่างชาติ ซึ่งให้ภาพสะท้อนทางประวัติศาสตร์การเมืองที่ไม่แตกต่างกันซึ่งผู้วิจัยจะสรุปอีกครั้งหนึ่งในบทที่ 5 การสรุปและอภิปรายผล

สรุป

ภาพสะท้อนทางประวัติศาสตร์การเมืองการปกครองมณฑลพายัพสมัยพระเจ้าอินทวิชยานนท์ (พ.ศ.2416-2440) ที่ปรากฏในคร่าวรับเสด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร สรุปได้ดังนี้

1. ตำแหน่งของเจ้านายและขุนนางในมณฑลพายัพที่ทำหน้าที่ปกครองบ้านเมือง แบ่งออกเป็น 2 ประเภท คือ

1.1 ชนชั้นมูลนายที่ทำหน้าที่ปกครองบ้านเมือง ได้แก่กลุ่ม “เจ้าชั้นห้าใบ” ซึ่งประกอบด้วย เจ้าเมือง ซึ่งทำหน้าที่เป็นประมุขของมูลนายและมูลนายระดับรองได้แก่กลุ่มญาติวงศ์ของเจ้าเมือง ได้แก่ เจ้าอุปราช เจ้าราชวงศ์ เจ้าราชบุตร และเจ้าบุรีรัตน์

1.2 ชุมนางซึ่งทำหน้าที่เป็น “ เจ้าสนามหลวง ” เป็นตำแหน่งเสนาบดี หรือขุนเมืองมียศศักดิ์เรียงกันตามลำดับ เช่น พญา เสนา

2. ตำแหน่งของเจ้านายที่ได้รับการแต่งตั้งมาจากราชสำนักสยาม เท่าที่ปรากฏประกอบด้วย

2.1 ข้าหลวงพิเศษ ได้แก่ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร

2.2 ข้าหลวงสามหัวเมือง ได้แก่ พระยาราชสัมภารากร (เลื่อน สุรนันท)

2.3 ปลัดเมืองเชียงใหม่ ได้แก่ พระอัครพิสดาร

3. วิธีการปกครองหัวเมืองประเทศราช โดยการให้หัวเมืองประเทศราชประกอบพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา

4. บทบาทของแม่เจ้าทิพไกรสร “ ขัตติยนาถ ” พระชายาคู่พระทัยของพระเจ้าอินทวิชยานนท์

5. ร่องรอยของการทำกิจการป่าไม้ ซึ่งปรากฏให้เห็นที่เมืองลำปาง ภาพสะท้อนทางประวัติศาสตร์การเมืองการปกครองในด้านต่างๆ เหล่านี้เป็นภาพสะท้อนที่พระยาพรหมโวหารบันทึกไว้ในรูปแบบของวรรณกรรมล้านนาประเภท “ คร่าว ” ที่ผู้วิจัยเลือกมาทำการศึกษาค้นคว้า

